

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	15
'Aho	Tu'apulelulu 10 'o Sune, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
15/2021 FAKATAHA 'A E FALE
ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 10 'o Sune, 2021

Taimi: 2:00 pm

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022 • Fakamatala Patiseti 2021/2022 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

HI OUFIEKI MĒMŪPA 'O E IFALE ALEA

'Eiki Saa Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafanua Ngāpele Pika 2, Vahafanua Ha'anga

Hea'eiki Māhōkita Kapinetai

'Eiki Palani

Dr. Pōhiva Tu'i'ona

'Eiki Tokani Palani & 'Eiki Minisitā Foma &

Lord Ma'afu Tukufuolaiki

Ngāwhi Kalou Fakasatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafanua & Kasitounu mo e

Tevita Lavamau

Tanaki Pa'anga Hin Hāi

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakasatula 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Posi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakasatula MEDECC

Siasi Sovalei

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāne

'Akeseia Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngāwhi Ngāne Laisi & Takimamata

Sāmu Vaipulu

'Eiki Minisitā Leo mo e Pīlione

Vatou Hiri

'Eiki Minisitā Ngāwhi Ngāne Fakafanua

Lord Tu'ilakapa

'Eiki Minisitā Ngous & Tontai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Pōhiva & Tūnate Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Mārekei

'Eiki Minisitā Fakafanua'āsi & Fakaisikola Paka'ekonomika

Hea'eiki Fakafanua Ngāpele

Lord Tu'ihā'angau

'Eiki Fakafanua Ngāpele Pika 1 Ha'anga

Lord Tu'ivakano

'Eiki Fakafanua Ngāpele Pika 1 Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafanua Ngāpele Pika 3 Tongatapu

Lord Tu'ipūfita

'Eiki Fakafanua Ngāpele Pika 2 Vava'u

Lord Fua'ea

'Eiki Fakafanua Ngāpele Ongo Niua

Kau Paka Natanga Kaka'i

Fakafanua Kaka'i 1, Tongatapu

Siasi Vailahi Pōhiva

Fakafanua Kaka'i 2, Tongatapu

Siasi Kioa Lafa Sika

Fakafanua Kaka'i 4, Tongatapu

Māhina Tapueluata

Fakafanua Kaka'i 5, Tongatapu

Localina Mā'asi

Fakafanua Kaka'i 7, Tongatapu

Siasi Vava Fa'otuaia

Fakafanua Kaka'i 8, Tongatapu

Siasi Tansalangi Fakafanua

Fakafanua Kaka'i 9, Tongatapu

Paninimoi 'Epania Māfita

Fakafanua Kaka'i 12, Ha'anga

Mo'ale Pinau

Fakafanua Kaka'i 13, Ha'anga

Veivua Light of Life Teke

Fakafanua Kaka'i 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Pichala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Lipooti e Sea e Komiti Kakato ‘a e ngaue kuo lava ki he Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Liliu ki he Vouti ‘a e ‘Ofisi Palemia.....	7
Liliu ki he Vouti ‘a e Potungaue Pa’anga	7
Liliu ki he Vouti ‘a e Potungaue Tukahau mo e Tute.....	8
Liliu ki he Vouti ‘a e Fale Alea.....	8
Liliu ki he Vouti ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue ki Muli.....	8
Ngaahi Fakatonutonu ‘e 6 ‘oku fokotu’u ke fakakau ki he ‘Esitimeti.....	9
Paloti ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga	10
Fokotu’u ‘e Lord Tu’ivakano ke ‘atā pe pa’anga tokoni ‘a e Hou’eiki ki ha fa’ahinga vahenga pe ‘i Tonga ni	11
Poupou Minisita Pa’anga ke faka’atā pē ‘a e Hou’eiki ke nau tokoni ki ha fa’ahinga vāhenga pē ‘i Tonga ni	12
Tui ‘a Tongatapu 4 ‘oku totonu ke ngāue’aki pe pa’anga tokoni e Hou’eiki ‘o tatau mo e kau Fakafofonga Kakai	12
Poupou ‘a Lord Tu’i’afitu ke faka’atā pe Hou’eiki ke nau tokoni ki ha fa’ahinga vahenga pe ‘i Tonga ni	13
Me’a Minisita Ako ko e feme’a’aki ‘oku lolotonga ‘i he ‘Esitimeti.....	14
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ‘oku felave’i pe ‘a e feme’a’aki mo e founa ngaue ‘a e Fale....	14
Paloti ki hono tali e lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.....	15
Fakamālō e Minisita Pa’anga ki hono tali ‘a e Patiseti	16
Fokotu’u Nopele Fika 1 Ha’apai ke kau mo e Fakafofonga Kakai hono faka’atā ke ‘ova atu ‘enau ngaahi tokoni mei honau ngaahi vahenga	17
Kole ‘a Tongatapu 1 ke to e fakaloloa ange taimi feme’a’aki ki he Patiseti ‘i he kaha’u ...	19
Poupou Fakafofonga Nopele ‘Eua ki hono faka’atā ke vahe pa’anga tokoni Hou’eiki ki he fa’ahinga feitu’u pē	25
Fokotu’u Minisita Pa’anga ke fai ha sio ‘a e Komiti pa’anga ki he kaveinga ni	29
Fakama’ala’ala ‘a e Sea e Fale Alea ki he liliu ki he tu’utu’uni hono ngāue’aki ‘a e pa’anga vāhenga fili.....	29
Fakafoki ‘e Tongatapu 4 ‘ene fokotu’u kae poupou ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga	30
Paloti ke tukuhifo e fokotu’u ki he Komiti Pa’anga.....	30
Tali ‘a e Minisita Mo’ui ki he tu’unga ‘oku ai ‘a e ngāue ki he kau tukuvakā ‘i Fisi.....	30

Me'a Fakafofonga Vava'u 14 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'a e kāinga Tonga 'oku nau tukuvakā 'i Fisi.....	32
Me'a Minisita MEIDECC 'oku ngāue 'a e pule'anga ke vakai'i e founa lelei ki hono fakafoki mai 'a e kāinga Tonga 'i Fisi	33
Kole Vava'u 14 kapau 'e folau e kau pasese ki Nu'usila pea totongi he pule'anga 'a e 5 afe kolonitini	34
Fakama'ala'ala 'a e Palēmia ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga	35
Fokotu'u Tongatapu 1 ke feilaulau'i 'enau 'ovataimi ke tokoni ki ha ngāue kehe.....	36
Kelesi.....	38

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho 10 ‘o Sune, 2021

Taimi: 1415-1420

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau hiva ‘a e lotu’a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātōa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki ki he ho’atā ni, pea ko e lava lelei ia ‘a e lotu.)

‘Eiki Sea: Kātaki ‘o ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tu’apulelulu, ko hono 10 ‘o Sune, 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Akongāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vao ‘Akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaosi Vailahi Pohiva. Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fā’otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmāte Afi. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliui. Ko e poaki kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Nōpele Vaha’i, pea kei hoko atu mo e poaki ‘a Sione Vuna Fa’otusia ko e toenga e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, fakatapu atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, pehē foki ‘eku fakatapu ki he Fakafofonga Kakai, mālō homou laumālie lelei he ‘aho ni Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ena kuo tufā atu ke mou me’a ki ai. Ko e

ngāue na'e tukuhiho ki he Komiti Kakato fakamālō atu kuo lava 'o fakakakato, pea kuo 'osi fai 'a e femahino'aki pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki mo e ngaahi fakatonutonu na'e fokotu'u pea tali 'i he Komiti Kakato. Tau hoko atu ki he 'asenita fika 4 'o e 'aho ni Hou'eiki. Kole atu ki he Sea 'o e Komiti kakato kātaki 'o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti e Sea e Komiti Kakato 'a e ngaue kuo lava ki he Fale Alea 'o Tonga

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga, ko u fakatapu heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minsitā 'o e Kapineti, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, pehē 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakatapu heni ki he Kalake kae 'uma'ā 'ene kau ngāue kapu e tala fakatapu Sea kae fakakakato e fatongia laumālie lelei e Feitu'una ki he Tohi Tu'utu'uni ngāue ho Fale ke fai hono fakakakato 'i he Komiti Kakato.

Sea kuo lava lelei e fatongia kotoa fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue fakakakato e tu'utu'uni ho Fale kuo fakakakato ai he Komiti Kakato 'a e fatongia kuo tukuhiho ke fai hono alea'i 'a e Lao ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2021/22 Lao Fika 1 2021. 'Oku 'i ai mo hono ngaahi fakatonutonu 'i ai mo hono Polokalama Patiseti Pule'anga he ta'u fakapa'anga ki he 'aho 30 'o Sune 2022 Fakamatala Patiseti, Ngaahi Palani Ngāue Ngaahi Potungāue Pule'anga 2021/2022 2022/2023 pehē ki he Lipooti Fika 1 Fakamatala Fakata'u Komiti Tu'uma'u Ngaahi Me'a Fakapa'anga, Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022.

Liliu ki he Vouti 'a e 'Ofisi Palēmia

Kuo tali he Komiti Kakato Sea ke fokotu'u atu ki he Feitu'una 'a e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2021/2022 Fika 1 2021, fakataha mo ia mo hono ngaahi fakatonutonu mo e fakalahi 'a ia 'oku hā ia he Vouti Fika 7 'i he 'Ofisi Palēmia Fakalahi e Patiseti 'a e pa'anga 'e 3 kilu 'a ia 'oku hiki e 'inasi e ngaahi vāhenga mei he ngaahi vāhenga fili 'o Tongatapu mei he 2 mano ki he 5 mano, 'a ia ko e *item* 'a e ngaahi Komiti Fakalakalaka pē ko e ngaahi *development committee*. 'Oku fakalahi leva e vouti e 'Ofisi Palēmia he Vouti Fika 7 Polokalama 4 *sub program* 1 mei he pa'anga 'e 1 miliona ki he 1 miliona 3 kilu, ko e fakalahi pē ko ia kuo kakato e fakalahi ko ia ki he patiseti 'o e Potungāue Vouti Fika 7 ko e pa'anga 'e 3 kilu.

Ko e Patiseti Fakatonutonu mo e 'Ofisi Palēmia ko e fakakātoa ko e pa'anga 'e 11 miliona 4 kilu...

<007>

Taimi: 1425-1430

Liliu ki he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga

Lord Tu'i'āfitu : ... 1 mano ma 4 afe. 'I ai foki mo e fakatonutonu ki he Vouti Fika 8 'a ia ko e Potungāue ia 'a e Potungāue Pa'angá, 'oku fakalahi 'aki 'a e patiseti 'aki 'a e pa'anga 'e 5 miliona. 'Oku tonu pē 'eku fakahoha'a Sea pē 'oku.. ko ia.

Ko ia Vouti Fika 8 – Ngaahi pa'anga 'oku fakalahi 'aki e patiseti 'a e pa'anga 'e 5 miliona. 'A ia ko e fakalahi ko ia e pa'anga talifaki polokalama 4 *sub programme* fika 9 ne pa'anga 'e 5 miliona ki he pa'anga 'e 10 miliona. 'Oku fakataumu'a eni ki he ngaahi ngāue fekau'aki mo e ngaahi kaveinga 'i he Tō Folofola 'a ia 'a 'Ene 'Afio ki hono tau'i 'o e Faito'o Konatapu, Ako mo e Mo'ui. Pea ko e patiseti fakatonutonu 'a e Potungāue Pa'anga ko hono fakakātoa 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 154 miliona 5 kilu 7 mano 7 afe mā 200.

Liliu ki he Vouti 'a e Potungāue Tukahau mo e Tute

Ko e Vouti Fika 9 Potungāue Tukahau & Tute Sea, fakalahi fakafuofua ki he ngaahi Pa'anga Hū mai pē ko e *Revenue Collection* 'aki 'a e pa'anga 'e 2 miliona. Ko e 1 miliona 'e tākaki mei he Tukahau 'Eikisia pea ko e 1 miliona 'a e tākaki mei he Tukahau Ngāue'aki.

Liliu ki he Vouti 'a e Fale Alea

Ko e ngaahi fakatonutonu ki he patiseti 2021/22 Sea hoko atu ai pē ia 'i he Vouti Fika 2 'a e Fale Alea. Fakamolemole he fetu'oaki 'a e fakahokohoko 'eku peesi, ka ko u tui pē 'e 'i loto pē he 'asenita 'a e Feitu'una. Ko e Vouti Fika 2 'a e Fale Alea, fakalahi ai e patiseti 'aki 'a e pa'anga 'e 1 miliona 4 kilu 7 mano. Sea ko e fakalahi eni 'a e Vouti Fika 2 'a e Fale Alea, 'ave patiseti ke tokoni ki he ngaahi Fakavāhenga – *Constituency Grant* 'a e Hou'eiki Nōpele mei he pa'anga 'e 5 mano ki he pa'anga 'e 1 kilu. Fe'unga 'a e fakalahi ko eni mo e pa'anga 'e 4 kilu 5 mano. 'Oku fakalahi 'aki 'a e patiseti 'i he Polisi Fakakolo kotoa e ngaahi Vāhenga Fili 'e 17 mei he pa'anga 'e 4 mano ki he pa'anga 'e 1 kilu. Fe'unga 'a e fakalahi ko eni mo e pa'anga 'e 1 miliona mā 2 mano. Fakakātoa 'a e fakalahi ki he patiseti 'a e Fale Alea Sea ko e pa'anga 'e 1 miliona 4 kilu 7 mano. Ko e patiseti fakatonutonu fakakātoa 'a e Fale Alea ko e pa'anga 'e 22 miliona 4 kilu, 1 mano 5 afe mā 500.

Liliu ki he Vouti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngaue ki Muli

'I he Vouti Fika 5 ko e Potungāue ia ki he ngaahi Ngāue Ki Muli, 'oku fakatonutonu ai 'a e ngaahi kulupu pa'anga hū atu pē ko e *expenses category* hangē ko ia 'oku hā 'i he ngaahi peesi fo'ou 'i he 'esitimeti na'e toki fakahū mai 'e he Minisitā Pa'anga, 'oku 'ikai ke uesia heni 'a e pa'anga fakakātoa hū atu Sea. 'A ia 'oku 'asi ai e fakakulupu 'i he Kulupu Pa'anga Hū atu pē ko e *expenses category* fokotu'u fika 'i hono 10 ki he 6 miliona 3 kilu, 2 mano 4 afe 7 ngeau ki he 5 miliona, 8 kilu 5 mano 1 afe 7 ngeau. 'I he ngaahi kulupu pa'anga hū atu ai pē ko ia Sea, *expenses category* polokalama 12 'oku hiki mei he pa'anga 'e 6 kilu 3 mano 5 ngeau ki he 7 kilu, 2 mano 5 afe 8 ngeau.

'I he kulupu Pa'anga ai pē pa'anga hū atu, polokalama 13 hiki mei he pa'anga 'e 1 miliona 1 kilu 2 mano 2 afe 5 ngeau ki he 1 miliona 2 kilu ma 6 afe 5 ngeau.

Kulupu tatau ai pē polokalama hono 14 'i he kulupu pa'anga hū atu fika 14, hiki mei he pa'anga 'e 4 miliona 8 kilu 3 mano 5 afe 6 ngeau ki he pa'anga 'e 5 miliona 1 kilu 3 mano 6 afe ma 700. 'Oku hanga 'e he ngaahi liliu ko eni 'i 'olunga 'o ne liliu ai e ngaahi fika kātoa ki he ngaahi kulupu pa'anga hū atu Sea, 'i hono fakapapāangi ko e *expenses category*. Toe lau 'i hono fika fakakātoa *total* 'i he tēpile fika 2 pea mo e vahevahe 'o e 'esitimeti 'i he fakamole fakakulupu mo e ma'u'anga pa'anga 'i he pa'anga mo e koloa. Hā ia 'i he tēpile 3 fakakātoa 'o e pa'anga hū atu ...

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'i'afitu: ... 'a e Pule'anga mo e ma'u'anga pa'anga pea mo e tēpile fā fakalukufua ko e fakakātoa 'a e pa'anga hū atu 'a e Pule'anga 'oku fakapa'anga he Pule'anga he polokalama patiseti 'a ia ko e tēpile ua peesi valu tēpile tolu ko e peesi hiva 'a e tēpile fā 'o e peesi hongofulu.

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi fakatonutonu Sea fakama'opo'opo e Lao ko eni ki he Ta'u Fakapa'anga ko e kātoa 'o e ngaahi fakatonutonu fakalahi ko e pa'anga hū atu ko e *expenses* he Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021 ki he 2022 pa'anga 'e 6 miliona 7 kilu 7 mano. Pea ko e kātoa leva e ngaahi fakatonutonu pē ko e fakalahi ki he pa'anga hū mai *revenue* ki he Patiseti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 ko e pa'anga 'e 2 miliona.

'Oku fakatonutonu 'a e pa'anga hū atu ki he pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga mei he pa'anga 'e 492 miliona 4 kilu 5 mano 2 afe mā tolungeau (492, 452, 300) ki he 499 miliona, 2 kilu 2 mano 2 afe mā tolungeau (499, 222,300). 'Oku hiki hake leva e patiseti fakakātoa 'o e pa'anga mo e koloá mei he pa'anga 618 miliona, 3 kilu, 4 mano, 3 afe, onongeau (618,343,600) ki he pa'anga 'e 625 miliona, pa'anga 'e 1 kilu, 1 mano, 3 afe, onongeau (625,113,600). 'Oku hiki hake leva 'a e fe'amokakí mei he pa'anga 'e 38 poini 1 miliona (38.1 miliona) ki he pa'anga 'e 42 poini 8 miliona (42.8 miliona). 'Oku to'o mei heni 'a e fakafuofua ki he hiki 'o e pa'anga hū mai 'aki 'a e pa'anga 'e 2 miliona.

Sea ko u fakamālō heni ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Kalake pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he fakakakato e fakatonutonu 'o e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2021/2022 Lao Fika 1/2021 'o e ta'u ko eni. Ko u fakamālō atu ki he Feitu'una 'i ho laumālie lelei ke mau fakakakato e fatongia 'a e tu'utu'uni e Feitu'una pehē ki he 'Eiki Palēmia 'i ho'o Fale mo e 'Eiki Minisitā 'a e fakakakato 'a e tu'utu'uni ko eni 'o e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga Tonga ki he 2021/2022 ka ai ha tōnounou Sea ko e vaivai fakaetangata 'oku 'ikai ha tangata 'e mā'oni'oni. Fokotu'u atu Sea e ngāue vaivai he laumālie lelei 'a e Feitu'una leveleva e fakahoha'a mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato, kimu'a pea u kole ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu 'oku 'i ai e fakatonutonu 'e ono 'oku fokotu'u atu ke fakakau atu 'i he 'Esitimeti.

Ngaahi Fakatonutonu 'e 6 'oku fokotu'u ke fakakau ki he 'Esitimeti

'Uluaki e fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga 'aki hono fakahū atu 'a e hingoa nounou 'i he tatau Faka-Tonga pea mo e tatau fakapilitānia 'a ia ko hono 'i hono Faka-Tonga Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2021/2022 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2021. 'I hono fakapālangi *2021/2022 Appropriation Bill 2021*.

Fakatonutonu Fika 2, tamate'i 'a e hingoa lōloa 'o e tatau Faka-Tonga pea mo e tatau fakapilitānia pea fetongi 'aki 'a e 'i hono fakatonga ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. 'I hono fakapālangi, *A Bill for an Act to Appropriate Money for the Service of the Government*.

Fakatonutonu Fika 3, fakatonutonu ‘a e palakalafi fika ua ‘o e tatau faka-Tonga ‘o e Lao Fakaangaanga ‘aki hono tamate’i ‘o e 492 miliona 4 kilu 5 mano 2 afe tolungeau (492,452,300) pea fetongi’aki ‘a e 499 miliona, 2 kilu, 2 mano, 2 afe tolungeau (499, 222,300).

Fakatonutonu Fika 4, fakatonutonu ‘a e palakalafi fika ua ‘i he tatau fakapilitānia ‘aki hono tamate’i ‘a e *four hundred ninety-two million four hundred and fifty-two thousand and three hundred pa’anga* (492,452,300) pea fetongi’aki ‘a e *four hundred and ninety-nine million two hundred and twenty-two thousand and three hundred* (499, 222,300).

Ko e Fakatonutonu Fika 5 ...

<009>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Sea: ... fakatonutonu ‘a e hokohoko *schedule* ‘i he polokalama ‘Esitimeti’ ‘uluaki’ ‘i he Vouti Fika 2, ‘aki hono tamate’i ‘a e 13 miliona, 1 kilu, 4 mano, 1 afe, 5 ngeau (13,141,500) pea fetongi ‘aki ‘a e 14 miliona, 6 kilu, 1 mano, 1 afe, 5 ngeau (14,611,500).

Ko e ua fakaloma ‘i he *schedule* ‘i he kātoa e Konisitūtoné ‘aki hono tamate’i ‘a e 21 miliona, 3 mano, 3 afe, 8 ngeau (21,033,800) pea fetongi ‘aki ‘a e 22 miliona, 5 kilu, 3 afe, 8 ngeau (22,503,800).

Tolu fakalomá, ‘i he Vouti Fika 7 ‘aki hono tamate’i ‘aki ‘a e 11 miliona, 1 kilu, 1 mano, 4 afe (11,114,000) pea fetongi ‘aki ‘a e 11 miliona 4 kilu 1 mano 4 afe (11,414,000).

Fā fika lomá ‘i he Vouti Fika 8 ‘aki hono tamate’i ‘a e 142 miliona, 3 kilu, 4 mano, 9 afe (142,349,000) pea fetongi ‘aki ‘a e 147 miliona, 3 kilu, 4 mano, 9 afe (147,349,000).

Nima fakalomá, ‘i ha kātoa e ngaahi potungāue fakalukufuá ‘aki hono tamate’i ‘a e 172 miliona, 6 kilu, 3 mano, 6 afe, 6 ngeau (172, 636, 600) pea fetongi ‘aki ‘a e 177 miliona 9 kilu 3 mano 6 afe 6 ngeau (177,936,600).

‘I he fakakātoá *total* ‘a ia ko hono tamate’i ‘a e 492 miliona ,4 kilu, 5 mano, 2 afe, 3 ngeau, 492 miliona, 4 kilu, 5 mano, 2 afe, 3 ngeau (492, 452,300), pea fetongi ‘aki ‘a e 499 miliona 2 kilu 2 mano 2 afe 3 ngeau, 499 miliona 2 kilu 2 mano 2 afe 3 ngeau (499, 222,300).

Hou’eiki ko ‘ene kakato ia e ngaahi fakatonutonu ‘oku fokotu’u atu pea ‘oku loto lelei e Hou’eiki, kole atu ke tau pāloti. Kalaké ke tau pāloti.

Paloti ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga

Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu e Pa’anga e 2021/22 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2021 fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu pehē foki ki he ngaahi tohi fekau’aki pea mo e lipooti mo e hā fua, kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā

Fefakatau'aki, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Siasī Pohiva. 'Ikai loto ki ai e toko 1.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko u kole atu ki he Kalaké ke lau tu'o 3.

Kalake Tēpile:

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKAHU ATU 'A E PA'ANGA KI HE NGAAHI NGAUE 'A E PULE'ANGA 2021.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1. 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaangá fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, 'Eiki Nōpele Tongatapu me'a mai.

Fokotu'u 'e Lord Tu'ivakano ke 'atā pe pa'anga tokoni 'a e Hou'eiki ki ha fa'ahinga vahenga pe 'i Tonga ni

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē 'eku fakatapu ki he Minisitā Pa'angá mo e Hou'eiki ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ivakanō: ... Kapineti, fakatapu foki ki he Tepile 'a e Hou'eiki Nōpele, kae 'uma'a 'a e Tepile 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ko 'eku tu'u pē 'aku ia pē au, fakamālō ki he Minisitā 'oku ne hanga 'o fakalahi 'a e 'inasi 'o e Hou'eiki Nōpele, ka ko 'eku fokotu'u atu pē mo e kole na'a lava ke angalelei e Fale koe'uhi ke tau pāloti ke tali mu'a ke faka'atā 'a e Hou'eiki Nōpele ke nau tokoni pē ki ha vāhenga 'i he 'i Tongatapu, kotoa ko ē 'a e fonua. Koe'uhi pē he 'oku, 'oku ou tui pē 'oku, 'e 'aonga eni ki he, 'a e ki'i seniti kuo tuku mai ki he Hou'eiki ke nau tokoni pē pe ko fē 'i he fonua 'oku nau fiema'u e tokoni ke nau 'atā pē, mālō, ko e kole atu pē ia.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu 'o e Hou'eiki Nōpele, 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni. Minisitā Pa'anga me'a mai.

Poupou Minisita Pa'anga ke faka'atā pē 'a e Hou'eiki ke nau tokoni ki ha fa'ahinga vāhenga pē 'i Tonga ni

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Alea 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga foki e, 'o e ki'i seniti ko eni 'oku 'oange ma'a e Hou'eiki ke nau ngāue'aki, ko e 'uhinga ki he Vāhenga Fili ko ē 'oku, pē ko e Vahefonua 'a ē ko ē 'oku fili mai mei ai 'a e Hou'eiki.

Ko e fakakaukau pē ia ko ē na'e 'uhinga ai hono vahe'i 'a e seniti ki he kau Fakafofonga ko honau Vāhenga Fili. Ka ko e 'uhingá ko e natula ko ē 'o e Hou'eiki pea mo e anga 'o e tala hotau fonua, ko e Hou'eiki foki ia 'o e fonua ni ko honau kakai kátoa pē 'onautolu 'a Tonga ni, fē pē ha feitu'u te nau me'a ki ai, pea 'oku ou poupou atu au 'Eiki Sea, ke tukuange pē 'a e tau'atāina ko ia ki he Hou'eiki, ka 'oku 'osi mahino pē ki he Hou'eiki 'oku tonu ke ki'i lahilahi pē 'a e ngaahi vāhenga ko ē 'oku nau 'i ai. Pea ko hono toe sai pē foki 'Eiki Sea, ko Tongatapu ni foki ia ko e Hou'eiki pē ia 'e toko 3, ka 'oku Vāhenga Fili ia 'e 10, pea kapau 'e māfana pē Hou'eiki ia mei 'Eua ke tokoni mai ia ki Afā, Niutōua, mo me'a, te u fiefia pē au he ko 'Eua ai pē ia, fakatefito pē he laumālie 'o e Hou'eiki ka 'oku ou poupou atu au ke faka'atā pē Hou'eiki ke nau fiemālie pē, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tui 'a Tongatapu 4 'oku totonu ke ngāue'aki pe pa'anga tokoni e Hou'eiki 'o tatau mo e kau Fakafofonga Kakai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga.

Sea ko 'eku fie fakahoko atu pē 'e au 'a e anga 'eku fakakaukau, 'oku ou tui Sea 'oku totonu ke fou 'a e pa'anga kotoa pē ke 'alu he *pattern* tatau mo e 'uhinga tatau, he pa'anga ko eni 'oku 'omai fakavāhenga, pea 'oku totonu ke tō 'a e fakamamafa e fakamole e pa'anga ko ia 'i he ngaahi vāhenga.

'Oku ou faka'apa'apa pē au ki he fakakaukau ka 'oku ou tui 'e Hou'eiki 'oku 'ikai totonu ke tau tofa ha hala ke 'alu kehekehe fōtunga e pa'anga vāhenga ko ē 'oku 'ave ki he kau Fakafofonga e Kakai, mo ia 'oku 'ave ki he Hou'eiki. 'E 'i ai e me'a ia 'oku ongo'i 'e au 'e hoko ai, pea 'oku ou fakahoko atu pē 'e au 'a e anga e angi hoku konisenisi, 'oku lelei ange ke takitaha nofo ki hono vāhenga pea ongo'i leva 'e he kakai 'o e vāhenga ko ia, 'oku nau vāofi mo e kau Fakafofonga ko ē honau vāhenga, tatau pē Fakafofonga 'o e kakai, mo e Fakafofonga 'o e Nōpele, he ka 'ikai Sea 'e 'i ai e me'a 'e hoko 'e ongo'i 'e he ni'ihi, 'oku ou fakafongā 'e au e vāhenga ko ē ka 'oku 'ave pa'anga ia ki he vāhenga ko ē, 'e 'i ai e palopalema ai.

'UHINGA ia ko ē na'e fai ai 'a e fakakaukau kapau leva 'oku pehē pea tau fili fakalukufua ā, kae 'alu fakalukufua 'a e pa'anga, ko 'eku fokotu'u atu ia Sea, 'oku ou loto pē ke tohi'i 'eku fakakaukau 'i he lekooti 'o fokotu'u ai tau sio angé ki he lele he kaha'u, 'e tala mai e taimi ia ki he palopalema ko ē hono faka'atā pehe'i, mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Poupou ‘a Lord Tu’i’āfitu ke faka’atā pe Hou’eiki ke nau tokoni ki ha fa’ahinga vahenga pe ‘i Tonga ni

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pē mo e Feitu’una Sea, fakamolemole pē he’eku toe fakahoha’a tu’o 2 ho Fale. ‘Oku ‘ikai ke u tui tatau pea mo e fokotu’u ‘oku fai ‘e Tongatapu Fika 4. Ko hono ‘uhingá ‘e Sea hangē ko e laumālie ‘o e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu. Ko e motu’a ni ia ‘oku, hoku kāinga pē ‘aku ‘e taha ‘i Vava’u, kāinga ‘oku ia ‘e 2 ‘i Ha’apai, pea ko e kāinga ‘e taha ‘oku ‘i he ‘Otu Mu’omu’a ia ‘a Fonoifua, ko e faingata’a ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’i’āfitu: ...ka ‘ikai ke ‘i ai ha vaka ia te nau ma’u ‘i Nomuka ko ‘enau tali pē ke sai e ‘ea pea nau toki ō mai e fanga ki’i vaka fokotu’u ki Fāua, pea ‘oku ‘i ai mo e ki’i kāinga ‘e taha ia fai ai e feme’a’aki ko eni ‘a Holopeka ko e kakai kotoa pē, ‘oku sivi’i heni ‘etau taki lelei pea kapau ko ha kakai kitautolu ‘oku falala mai ‘a e fonua ke tau ō mai ‘o fakafofonga’i he ‘uhinga ‘a e Hou’eiki ‘i he Konisitūtone ko e Fakafofonga Kakai he tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone, tonu ke ‘oua te tau hanga ‘o faka’ikai ‘o fakafaikehekehe’i hotau Tonga. ‘Oku te’eki ai ke tau a’u tautolu ia ki he ‘uhinga ‘o e temokālatai ‘i he *party system* kei fale pē eni ia ‘e taha ‘a e lau ‘a e Konisitūtone. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ia ‘oku mānava lelei pē ia ‘i he’etau ngaahi vāhenga, ‘i ai e ngaahi fanga ki’i feitu’u ia fulutāmakia pē ia hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ongo Fakafofonga Ha’apai. ‘E alu atu pē fu’u vaka ia ‘a e ‘Otu Motu Anga’ofa ‘o paasi nau ta’ata’alo mai pē ko e Tonga kimautolu ka ‘oku ‘ikai ke afe atu e fu’u vaka ia.

Ko e fokotu’u ko eni ‘oku fai he ‘Eiki Nōpele ko e fokotu’u lelei ia fe’unga ia mo e fatongia ‘o e ‘uhinga ‘o e Hou’eiki tauhi kakai, te mau lava ‘o tokoni mei Vava’u ki he kāinga Ha’apai, ka ‘i ai ha me’a ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘i Tonga ‘Eiki ni ‘oku fiema’u fekau’aki mo hanau me’a ngaahi kāinga kehekehe ‘i he ngaahi vāhenga ‘o e fili faka-Fale Alea ‘e lava pē ke mau tātānaki mau me’a’ofa taki pa’anga ‘e 2 afe ki hē ko fē he ‘oku taha pē homau ‘ofisi ‘o mautolu ka ‘oku ‘ikai ke toe movetevete ia pea fehu’ia ‘oku taha pē ‘ofisi Hou’eiki.

Ko e faka’osi ‘e Fakafofonga ko ‘etau ngāngāue atu eni ‘a e ngaahi vīsone ko e finangalo ‘o e lika mama’o ‘a e Tu’i hono V neongo te tau fatufatu ha hala fononga he liliu fakapolitikale ke manava lelei ai e fonua ‘o ‘ikai ke tau sītu’a mei he tafa’aki ko ē he ‘uhinga ko e fakafeitu’u ka ko e kakai pē ‘e taha Pule’anga pē ‘e taha, taha pē lao ko e Tonga pē kitautolu. Neongo ‘oku si’isi’i e ki’i seniti ko eni pea ‘oku hā kehe he’ikai ke hoko ia ko ha me’a fakapolitikale ke toe ‘i ai ha vaetu’ua ‘o e anga ‘etau hoko ko e kau Fakafofonga ‘o e Fale. Ko e me’a pē ‘oku fokotu’u he kakai ia ke fai e ngāue fakataha pea kapau ko ha ki’i tulutā ko ha 1 afe ‘oku to’o ki Fo’ui ko e si’i tokoni pē ki he kolo ‘o e ‘Eiki Nōpele, pea ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Nōpele ke ne toki koniseti’i ‘e ia hono kāinga ‘oku angamaheni pē ia e nofo fakaha’a nofo ‘a kāinga. Pea ‘oku pehē ‘a e anga e mahu’inga Sea ko e fokotu’u pea ‘oku mau poupou ki ai, he’ikai te mau ngāue hala’aki eni ko ha founa ke fusi mo takiaki’i ha kakai ki he ‘uhinga ko ha fa’ahinga ‘uhinga ‘ikai, ko ‘emau ngāue pē ki he Tu’i pē ‘e taha ‘o Tonga Pule’anga pē ‘e taha ‘o Tonga, Fale Alea pē ‘e taha ‘o Tonga kakai pē ‘e taha ‘o Tonga ‘i he Pule’anga mo e siasi kae mālohi hotau Tonga, ko hotau Pētani pē, pea ka movete hotau ki’i fale fekamaaki ko eni mo’oni e fehu’i ‘a Ha’amoā ko hai na’a ne fakatau hotau Ha’amoā, leveleva e fakahoha’a mālo.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako.

Me'a Minisita Ako ko e feme'a'aki 'oku lolotonga 'i he 'Esitimeti

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'u hake pē motu'a ni ia ke talanoa pē ki he founa ngāue, 'oku tau lolotonga pālōti 'i he 'Esitimeti ko e 'Esitimeti foki ia ko e fika ke fakamole ko e founa hono fakamole ia ko e kau ai e *Public Finance Act* 'oku 'ikai ke kau ia he tālanga'i ko ē 'i he taimi ni, hangē pē 'oku ke mea'i Sea ko koe 'oku ke hanga 'o fa'u mai 'a e founa ko ē ke fakamole'aki 'a e pa'anga, 'a e lao ko ē fakamole, pea toki 'omai leva ia ki he Fale ni ke tali 'o kau ai hangē ko e fokotu'u ko eni 'a e Nōpele pē liliu 'a e me'a ko ia, ko u tui ko e fo'i tafa'aki ia 'e toki 'omai ia ke toki lava ai 'o liliu 'a e tu'utu'uni ngāue 'a e Fale, ka 'oku ou tui 'oku hū mai pē 'a e fo'i talanoa ia he taimi ni ia 'i he taimi ia 'oku fai e talanoa ki he fika mo e lahi e pa'anga ke fakamole, ka ko e kole pē ia ko e toki ha'u ia he taimi ko ē 'e toe liliu tu'utu'uni 'a ia ko e taimi ia ko ē te tau tālanga ai mo fai ha feme'a'aki e Mēmipa 'i ha toe liliu he tu'utu'uni 'a e Fale ni hangē pē ko ia ko e 'ū tu'utu'uni 'oku 'omai kia mautolu 'a e founa ke fakamole'aki 'a e pa'anga...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Sea 'oku ou tui 'oku mahu'inga ki he fakapaasi pē ia 'i he Fale ni, koe'uhi 'Eiki Sea ko e fatongia foki ia 'o e Falé ni, ke fai tu'utu'uni ki he 'alunga ko ia 'o e sivi. Ko e taha ia e me'a mahu'inga 'oku 'ohake. 'Oku ou faka'apa'apa pē au ki he fokotu'u mai 'a e Minsita Ako, ka 'oku mea'i foki 'e he Hou'eiki Sea, ..

'Eiki Minisitā Ako : Fakatonutonu Sea. Ko e 'asenita 'o e taimi ni Sea ko e 'esitimeti. 'Oku 'ikai ke 'asi ai 'a e founa fakamole. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'oku nau hanga 'o pule'i 'a e founa ko ia. Ko e founa ko ia 'oku fakamole 'aki 'e he Fakafofonga Fale Alea mo e Hou'eiki Fale Alea 'a e pa'anga ko eni ko ē *Constituency*, 'oku hanga 'e he Feitu'una 'o fa'u mai pea toki tali 'e he Fale ni. Ko e me'a pē ia ke fakamahino ko eni ki he Fakafofonga 12 mei Ha'apai. Ko e taimi ni ko 'etau pālōti 'i he taimi ni 'i he 'esitimeti 'oku 'ikai ke kau ai e founa fakamole *Constituency fund*.

Mo'ale Finau : Sea 'oku ai pē mafai e Feitu'una.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea 'oku felave'i pe 'a e feme'a'aki mo e founa ngaue 'a e Fale

'Eiki Sea : Ha'apai 12 kātaki kau tali atu e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Ako. Hou'eiki 'oku mahino ko e *PFM* pē ko e *Public Finance Management Act* 'oku ne hanga 'o pule'i e ngāue e Pule'anga 'i hono fakamoleki 'esitimeti. Ka ko e Vouti Fika 2 'oku 'ikai ke pule ai pē pule ki ai e *policy* ko eni 'a e Fale Alea, tautefito ki he lipooti fika 2 na'e hiki he fakatonutonu ko eni na'e tali ne toki me'a ki ai e Sea Komiti Kakato. 'I he'ene pehē 'oku felāve'i pea mo 'etau *procedure* pē ko e *procedure* 'oku lava pē fakahū ha fa'ahinga taimi koe'uhi 'oku felāve'i mo e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku 'amanaki ke tau tali na'e lau tu'o 3.

Hou'eiki ko e *issue* ko eni 'osi mahino e 'u tafa'aki 'i ai e ngaahi faka'uhinga na'e 'omai e Tongatapu 4, pea mo e ngaahi faka'uhinga kuo 'omai ke taukave'i e fokotu'u mei he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu. Ko e *issue* ko eni pē te mou tali pē ta'etali, kuo 'osi mahino ia ki he ngaahi 'uhinga 'oku taukave'i 'a e fokotu'u ko ia mei he Hou'eiki Nōpele. Koe'uhi 'oku 'i ai e Hou'eiki Nōpele 'oku nau ma'u tofi'a 'i he 'ū Vāhenga kehe mei he Vāhenga Fili ko ia na'a nau fili ki ai. 'Oku 'ikai ke, *complicated* e me'a ko eni Hou'eiki. Ko ho'omou tali pē pē ta'etali tau hoko atu Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē he'eku tu'u tu'o 2 hake. 'A ia ko 'etau tali pē 'etautolu e mata'ifika pea liliu ai pē 'etau founa ngāue 'atautolu ia na'e 'omai. Na'e tufa mai foki 'a e *policy* kia mautolu 'a e founa ko ē 'e fakahoko fakamole atu 'aki e pa'anga. 'Omi lōua pē he taimi 'e taha.

'Eiki Sea : 'Oku ou mahino'i 'a e fokotu'u ko ia mei he Nōpele Tongatapu. Ko e *policy* ko ia ki hono tuku atu 'o e *Constituency Fund* 'oku tatau ki he Fakafofonga kotoa pē. Ka ko e founa ko ia hono vahe'i e *Constituency Fund* 'oku fokotu'u mai 'e he Fakafofonga Nōpele ke lava e Fakafofonga 'o e kau Nōpele 'o tokoni ki ha Vāhenga Fili pē, kae 'oua 'e fakangatanga e Hou'eiki Fakafofonga 'e 2 ko eni 'a Ha'apai 'i Ha'apai kapau 'oku 'i ai ha fiema'u vivili mei Niua 'e lava pē Hou'eiki Fakafofonga Ha'apai mo Tongatapu mo Vava'u 'o 'ave 'enau tokoni ki Niua. 'A ia ko e faikehekehe pē ia ko e *policy* ko ia ki he *CF* pē ko e *Constituency Fund* 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, fakangatanga pē ia 'i he'enu *Constituency*. 'A ia 'e 'ikai ke lava 'a e 3 kilu 'o vahe atu ki Tongatapu 3 'o 'ave 'o tokonia 'aki 'a Ha'apai 12 he 'oku mahino 'a e tu'unga ko eni 'a e Fili mo e ngatangata'anga 'o e Vāhenga fili. Hou'eiki Fakafofonga Nōpele 'oku fili nautolu ia fakatatau ki he Vahefoua, ka 'oku kole mai 'a e Hou'eiki Nōpele ke fakalahi koe'uhi ko 'enau kāinga 'oku ki'i ngata pē ia he Vahefoua 'oku fili mai ki ai 'a e Hou'eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Ako : 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i ia Sea na'e 'atu, 'oku lava fai 'a e feme'a'aki mo e pālōti 'i he 'esitimeti. Ka ko 'etau tu'utu'uni foki tau talanoa 'i he 'esitimeti *nothing else*. 'Osi ko ia pea toki fakahū mai leva 'a e liliu 'etau founa ko ē pē ko e *procedures* 'a ia na'a ke me'a ki ai, ki he anga ke fakangofua 'a e Nōpele pē 'ikai hangē ko e me'a 'a Tongatapu 4. Ka ko e ha'u ia 'amui ka tau tali mu'a 'a e 'esitimeti ka tau toki hoko atu ki ha toe ngāue kehe, hangē ko e liliu 'a e founa ngāue hangē ko ia kuo fokotu'u mai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko u tali e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Ako. 'E malava pē ke tau tali e 'esitimeti, ka tau toki pālōti makehe ki he *issue* ko eni e *policy* kae 'oua 'e feto'oaki ke mahino kapau 'oku 'i ai ha to kehekehe, ka ko e *issue* ko eni 'oku mahu'inga ke tau feme'a'aki ki ai mo fai ha tu'utu'uni ki ai. Te u kole ki he Kalake ...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Sea: ...tau pālōti. Hoko atu ki hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga pea hili pē ia pea tau toki pālōti'i e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele.

Paloti ki hono tali e lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu

Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga ko eni kātaki 'o fakahā mai ho nima fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu. Loto ki ai ‘a e toko uofulu (20).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu e Pa’anga 2021/2022 ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2021 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Pohiva. ‘Ikai ke loto ki ai e toko taha ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō Hou’eiki kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke me’a mai.

Fakamālō e Minisitā Pa’anga ki hono tali ‘a e Patiseti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale tapu kia Tu’ivakanō mo Hou’eiki. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ko u tu’u hake ke fakafofonga’i e ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga ‘a e fakahoko atu ‘a e fakamālō loto hounga mo’oni ki he Pule’anga ‘a e fengāue’aki vāofī pea mo e fevahevahe’aki ‘i hono alea’i ‘a e Patiseti Ngāue ‘a e Fonua ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/2022 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e fakama’opo’opo ‘a e motu’a ni he talu mei he ngaahi patiseti kuo tau, na’a ku kau he fononga mai mo ia ko u tui ‘Eiki Sea ko e ta’u ma’olunga eni hono alea’i e patiseti ‘a e fonuá. Ma’olunga e tu’unga hono alea’i pea lava ‘o fakahoko ‘i ha taimi nounou. Ko e ngaahi ta’u kimu’a atu na’e lahi ‘aupito e ngaahi taimi na’e fakamoleki ‘i he hono alea’i e patiseti. Pea ‘ikai ke ngata ai pē Sea ko e ta’u ni mo e ta’u ... ta’u eni lolotonga fononga mo e ta’u ‘oku tau hanga ki ai ko e ta’u ia ‘oku fakahisitōlia he mo’ui ‘a e māmani pea kau ai mo Tonga ni. Ko hono ‘uhinga ko e faingata’a ‘oku tofanga ai ‘a e māmani ‘i he Kōviti-19. Pea neongo ‘a e ngaahi ha’aha’a ko eni ‘o iku mole e mo’ui ‘a e kakai tokolahī tau kei fakafeta’i pē ‘oku kei hao ‘a Tonga ‘i he faingata’a ko eni. Pea hangē ko e kaveinga kuo fokotu’u ki he siate folau ‘o e Patiseti ki he 2021/2022 Ko e kelesi pē ‘oku tau mo’ui ai ‘ia tautolu. Ko e hao’anga pē ia ko hotau malu’anga pē ia ko e lotu lelei ‘oku tau hao ai fakafeta’i ‘i he ngaahi poupu pea mei he ngaahi kupu fekau’aki, kau taki lotu, kakai ‘o e fonua mo e ngāue fakataha ‘i he ta’u faingata’a ko eni. Pea ‘oku ‘ikai ko e ngata eni ‘Eiki Sea ‘oku tau kei fononga atu pē ‘i he ha’aha’a pea mo e ta’epau mo ta’e’iloa e fononga’anga.

Ko e patiseti ko e palani ngāue ke tokoni ki he Pule’anga ‘i he fakahoko hono ngaahi fatongia. Ko hono fakahoko e fatongia ko ia fakatefīto ia ‘i he kau fakahoko ngāue, Hou’eiki Minisitā pea mo e ngaahi potungāue pea mo e pa’anga ‘e ma’u ‘e he fonua ke lava fakakakato ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni, he tala ‘e hai ko e fokotu’u e ngaahi fika ko eni ‘Eiki Sea mo e patiseti kuo tau tali ko eni ko e silini ko eni kuo ‘osi ‘i he pangikē. Ko e pa’anga ko eni ‘e toki tānaki ia ‘i he’etau fononga atu pea mei Siulai ki he ta’u kaha’u. Ko ia ‘oku kei fiema’u ‘a e ngāue fakataha mo e fepoupouaki e ngaahi kupu kotoa pē ‘i he *society* ...

<009>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ke kei lava ai pē ‘o malu’i ‘a Tonga pea haofaki mei he mahaki ko ení. Taimi tatau pē he’ikai ke tau nofo pē ai. Kuo pau ke tau langa e fonua ko ení ‘i he fakaakeake faka’ekonómiká ko e ‘uhingá ke tu’umālie ange ‘a e kakaí nau fiemālie ange ‘i he kaha’ú. Ko ia ‘oku pehē ‘a e ki’i lea fakamālō mo e kole fakamolemole atu pea mei he tēpile ‘a e ‘Eiki Palēmiá. Kapau na’e ‘i ai ha tō lea fakahoha’a kuo tō ki tu’a ko e fakamolemole’i kimautolu ko e mamahi’i pē ‘etau ngāué. ‘Aho ni tau tu’u kotoa pē ‘o fakamālō tau fakafeta’i kuo tau ikuna ‘i he’etau talangá. Tauange ki he ‘Eikí ke ne hifo ‘o faitokonia kitautolu ‘i he hokohoko atu ‘etau faifatongia. Leveleva e malanga ka u tau atu. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

Fokotu’u Nopele Fika 1 Ha’apai ke kau mo e Fakafofonga Kakai hono faka’atā ke ‘ova atu ‘enau ngaahi tokoni mei honau ngaahi vahenga

Lord Tu’iha’angana: Sea ke ki’i, ko ‘eku ‘uhingá he, ki he *issue* ko ena fekau’aki mo e me’a e kau Nōpelé. Ko ia te u hoko atu? Ko u fie fakahoha’a ai. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, kau Fakafofonga Nōpelé kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga e Kakai. Sea ko ‘eku ki’i fakahoha’a nounou pē ‘aku ia kuo ‘osi maama lelei. Kuo fakamaama mai e me’a fekau’aki ko ē mo e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu fekau’aki mo e pa’anga fakavāhenga e Hou’eiki Nōpelé. Pea kuo maama lelei mo e ‘uhinga ‘oku ‘oatú.

Ka ko e me’a pē ko u tokanga ki ai Sea na’e ‘ohaké ‘a e me’a ko ē ke, tala foki ko e Fale ko ení ko e Fale taha ke tatau. Pea ko ia Sea ‘eku fokotu’u ke tau tatau pē. Kapau ‘oku ‘uhinga lelei e fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpelé pea ‘ai ke tatau kātoa pē toko 17 he ‘oku tau tatau polisi tatau pē ‘oku ‘omai ke faka, fai ‘aki ko ē ‘etau fakamolé ki he ngaahi alepau mo e me’a pehē. Pea neongo ko e natula ia e fo’i toko 17 ia ‘osi loka pē ‘enau pa’angá ‘anautolu he ta’u ki he ta’u pea ‘oku kei fe’amokaki pē ia ‘i he’enau vāhenga. Ka ko eni ‘oku fokotu’u atu e kau Nōpelé hangē ko ení mo hono ‘uhinga lelei pea ko e ‘ai ko ē ke tatau, tatau ‘e ‘atā pē mo e toko 17. ‘A ia ko e, ‘ikai ko e kau Nōpelé pē ‘atā mo e toko 17.

He ‘i ai pē ‘aho Sea hangē ko ení, ‘ikai foki ke kau e uafu ia ‘o Ha’anó hē, he fokotu’utu’u ko ení pea ‘oku ‘ikai ke u tokanga au ki ai pea ‘oku ‘ikai ke u, na’e ‘ikai ke u tu’u au ‘o kole. Tuku ke lava atu e ‘ū ‘otu motu ko ē ka mau toki, pea kapau leva ‘oku fai hamau ki’i feinga ‘amautolu ke ‘ai homau ki’i uafú ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ka hokó, ko ‘eku ha’u ‘o kole atu ki he Fakafofonga Fika 1, Fika 2 fo’i toko 17 mo e kau Nōpelé toko, mou ki’i taki 1 mano mai ho’omou me’á ke langa’aki ē. ‘Oku nau ‘atā mai ke ‘omai e, pea ko ‘eku poiní ‘e Sea ko ‘eku poiní pē ‘a’aku ko e tataú. Pea neongo ‘oku takitaha loka e kau Fakafofonga ko ē ‘i he’enau, pea ‘e mahino pē ia ‘e ‘osi pē ia he ta’u ki he ta’u. Ka ‘e ‘i ai e taimi ‘e felōtoi ha fo’i vāhenga ia ‘e 3 pē 4 ‘i Tonga ni ke nau lukuluku ‘o ‘ai ha fo’i *project* ha me’a.

Ka ko e poiní pē ia Sea ka ‘oku fakaava e kau Nōpelé ke nau lava ‘o ‘atā ki he feitu’u kehe, tu’u pē ia ke fakaava he ‘oku tau tatau he polisi pea ‘oku tau tatau, tau ‘atā mo e kau, kau ai mo e kau Fakafofonga ‘oku nau ‘atā ke nau lava ‘o ki’i ‘ofa atu ki he vāhenga ko ē pē ko e vāhenga ko ē pē ko e vāhenga. Ko ia ko e fokotu’u Sea tau tatau pē, faka’atā kātoa ke lava pē ‘o ki’i, neongo ‘oku faingata’a e kau Fakafofonga he ‘oku nau takitaha feinga’i ‘a hono ki’i vāhenga. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘enau ‘ilo ‘oku ‘atā pē ke toe foaki ki ha vāhenga. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá, tapu pea mo e Hou’eiki Kapinetí kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpelé pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea ‘oku ‘i ai e fiefia lahi e motu’á ni koe’uhí ko e lava ‘o tau felōtoi pea tau loto taha ki he’etau Patiseti ko ia e ta’u ní. Ko e kelesí pē ‘oku tau mo’ui aí. Ka ko u mālie’ia au ‘i he fakamalanga ko ia ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai koe’uhí ko honau uafú. Mo’oni Sea. Ko ‘etau lukulukú ia mo ‘etau fekau’akí ke pehē.

Sea ka u toe hanga ai pē au ‘o toe fokotu’u atu ai pē pea mo e ki’i me’a ko ení. ‘Oku lolotonga ‘i heni ‘a e ki’i kainga mei Niua mei he Ongō Niua ke fakalele ‘emau koniseti Sea. Ko e koniseti ko ení Sea ko e feinga homau vaka ko homau hala fononga ia ko e ...

<002>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... vaka tahi. Ka ‘ikai ha vaka he’ikai ke lava ha folau ia pea kuo fu’u mamafa pē mo e totongi uta ia mo e totongi pāsese. Sea kapau te tau hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, kapau te tau taki 2 mano pē ‘a e ngaahi fo’i toko 17 ia, kae lava homau vaka pea te mau si’i heka fiefia ai ‘i Tisema Sea.

Ko ‘eku kole atu Sea, ko e laumālie lelei ia ‘o e Fale ‘Eiki ni pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i heni, pea ‘oku nau hehenga holo heni. Kapau ‘e laumālie ‘a e Fale Alea ke mau ki’i ōmai ‘o tā ‘emau ki’i koniseti ‘i heni, pea mo Tinitini ‘oku lolotonga kei laumālie. Koe’uhi ka mau ki’i tā tu’o taha pē, koe’uhi kae, ko ‘emau feinga vaka ko eni Sea, fu’u mama’o foki ‘a Niua ia. He’ikai te mau mavahe ko Tongatapu, pehē pē ‘e Ha’apai ia te mau ta’etū’uta ‘i Ha’apai ‘e heka ai ‘a Ha’apai, pea ka mau ‘alu atu ki Vava’u ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku Sea ki he Fakafofonga. Ko e vaka ko eni ‘oku 2 ‘aki ia ‘a e vaka ko eni ‘oku lolotonga lele he taimi ni, pē ko e vaka kehe pē ia ?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ‘oku mo’oni ko e ua’aki, ka ‘oku lolotonga si’i fakata’ane ‘a e vaka ko ia ‘i he uafu Fāua. ‘Ai e vaka ko eni ke a’u ‘o 3 ‘a e tangai mahoa’ā ‘e fakaheka ai Sea pea ko ia Sea ko e ‘uhinga ia. Ko u sio pē foki ki he Fakafofonga Ha’apai ‘oku toutou ene hake, ka ko ‘eku ‘uhinga Sea, kātaki Fakafofonga Ha’apai tatali he te mou heka ai, tukuange ke ‘uluaki ‘ai ‘a Niua, toki ‘ai ā ‘a Ha’apai he ko Niua eni ‘oku ‘uluaki kamata hono fakalea’i eni ‘i Fale Alea, ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una Sea, Sea fakamolemole pē ko e fokotu’u pē eni ia kapau ‘e lava ‘o tukuhifo ‘a e fokotu’u ko ē ki he Komiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai. Ko hono ‘uhingá pē he ‘oku mau ongo’i ‘a e lahi e ki’i toutou tu’u ki ‘olunga maumau’i ai ‘a e tu’utuuni ngāue ho Fale Alea na’a faingofua ange ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, Sea.

Ko e anga ia ‘a e fokotu’u atu he ‘oku lahi ‘a e me’a ia ke fai ki ai ‘a e ki’i fakalavelave ‘i he fakakaukau ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole kimu'a pea tukuhifo ko e ki'i me'a kehe pē eni ia.

'Eiki Sea: Tongatapu 1, 'oku ke pou pou ki he fokotu'u.

Siaosi Pohiva: 'Oku ou pou pou au ki ai Sea ka ko u, ko e ki'i me'a kehe pē eni ia 'oku ou fie lave atu ki ai, kimu'a pea toki tukuhifo 'a e, he ko e fakakaukau kehe eni ia mei he me'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Kole 'a Tongatapu 1 ke to e fakaloloa ange taimi feme'a'aki ki he Patiseti 'i he kaha'u

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea 'o e Fale Alea, kae 'uma'ā e Sea e Komiti Kakato. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea 'oku ou fakamālō atu 'i he ma'u 'a e ki'i faingamālie ko eni, tuku pē mu'a ke tuku atu 'a e fakakaukau ko eni ki loto, kapau 'oku tali pea tali, pea ka 'ikai pea 'ikai. Ko e fie tokoni pē ki he 'etau ngāue. Motu'a ni mou mea'i kotoa pē ma fo'ou mai pea mo e Minisitā ko eni 'i he Trade, ka 'oku ou ki'i motu'a ange au ko e ta'u'aki eni ia hono 2. Ko e ta'u pē eni ia 'e 1.

Ko e, koe'uhi ko e lava eni 'eku fo'i ta'u 'e 2 kuo lava ke u sio ki he fakahoko fatongia ko eni Sea, 'a e Fale Alea 'i hono alea'i 'a 'etau patiseti. Pea 'oku ou loto pē ke 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni na'a tokoni pē. 'Oku lahi hono fa'a 'omai 'ohake 'i he Fale ni 'a e ngaahi founa angamaheni, ka ko u tui 'oku 'ikai ke angamaheni 'a e Tō Folofola na'e toki fai. Hanga he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio 'o, ko e laumālie e Tō Folofola ko 'ene fakamanatu mai kiate kitautolu hotau tefito'i fatongia. Pea koe'uhí ko e falala kuo 'omai kitautolu 'e he kakai pea koe'uhi ko e, ko e tau fuakava kuo tau fai 'i heni 'i he Fale ni, 'oku mahu'inga ke tau fa'a liliu. He 'oku ou tui ko e laumālie ia kau ia 'i he laumālie 'o e Tō Folofola na'e fai, ke tau fa'a fakakaukau'i mo liliu 'etau founa ngāue.

Sea, ko e 'uhinga 'eku lave pehē ko 'eku vakai ki he ta'u 'e 5 ko eni kuo 'osi 'a e 'aho kuo alea'i ai 'a e patiseti, mo e 'aho faka Fale Alea, 'oku anga pehé ni. 'I he 2017 ko e 'aho pē 'e 34 na'e fai ai e fakataha 'a e Fale, 2018 ko e 'aho pē 'e 41, 2019 ko e 'aho 'e 42, 2020 ko e 'aho 'e 48, ta'u ni 'oku te'eki ke 'osi ka ko e 'aho pē eni 'e 13 'oku tau alea'i 'o tau tali ai e Patiseti, ko e lao mamafa mo mahu'inga. Ko e 'uhinga 'eku, 'eku fakahoha'a ko eni Sea, kau au he ta'efiemālie ke fakavave'i pehe'i 'a hono, lahi 'eku 'ū me'a 'aku ia 'oku te'eki ai ke lava ia 'o faka, ka koe'uhi ko 'eku toka'i 'e tuku atu 'a e faingamālie ke 'omai ha ngaahi fakakaukau kehe ki hono talanoa'i 'o e Patiseti.

Ka ko e 'uhinga 'eku fakakaukau Sea, na'a lava 'i he kaha'u 'o toe fakalōloa atu e taimi 'oku talanoa'i ai e Patiseti pea tuku ke tau 'alu ki he ikiiki. He ko e langa fonua eni 'oku fai 'e he kakai, 'oku 'ikai ko tautolu pē. Ko e 'osi e Patiseti ko eni, ko e kakai te nau tokoni ...

<005>

Taimi: 1510-1515

Siaosi Pohiva: ... mai hono langa hotau fonua, pea 'oku mahu'inga ia ke tuku mai e taimi lahi ke tau talanoa ki he ngaahi me'a kotoa pē he Patiseti pea tau toki tali. Pea 'oku ou tui ko e tu'utu'uni ko eni ki he 'omai 'a e fakamatala ngāue 'e toki 'omai ia hili hono paasi e Patiseti Sea pea ko e angamaheni ia. Ka 'oku 'uhinga e fakakaukau 'a e motu'a ni, kapau te tau fiema'u ke lelei ange.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea ko u mei 'osi ko e ki'i fakamalanga pē eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku tokoni atu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke, kuo 'osi tali e Patiseti e lao ia. Ko e hā e me'a 'oku toe fakamalanga ki ai e Fakafofonga ko eni? Ko u kole atu ke tau hoko atu ki he 'asenita 'oku lahi e ngaahi me'a ke hoko atu ki ai 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'ikai ko ha'aku talanoa eni ia 'aku ki ha me'a he Patiseti ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

Siaosi Pohiva: Ko 'eku tokoni pē 'aku ki he founa ngāue mo e fakakaukau 'oku tuku atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ki he fale'i ko eni.

Siaosi Pohiva: Sea, 'e Fakafofonga ko e 'uhinga 'etau 'i Fale ni ke tau alea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'osi 'asenita'i e ngāue 'a e Falé.

'Eiki Sea: Tongatapu 1 ko e lao ko eni kuo 'osi paasi ia ...

Siaosi Pohiva: Mālō.

'Eiki Sea: Ke fai ha feme'a'aki ki ai. Me'a mai ho poini ko eni 'oku mahino na'e 'aho pē 'e 13 'etau ngāue ki ai.

Siaosi Pohiva: Ko ia ko e tokanga pē motu'a ni pē 'e lava mu'a ke toe fakalōloa 'a e 'aho te tau alea'i ai 'a e Patiseti pea tukuange mai mo e ngaahi lipooti ngāue 'i ha taimi fe'unga ke fai ki ai ha tipeiti ....

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ka u tokoni ki he Fakafofonga ko eni.

Siaosi Pohiva: Hatau talanoa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Sea ko e anga pē ia e fakakaukau 'a e motu'a ni kapau 'oku tali pea tali he Fale ni pea ka 'ikai pea tuku ai pē. Ka 'oku ou talamonū atu ki he Hou'eiki Pule'anga mo e Palēmia ki he ngaahi ngāue kotoa 'oku hanga mai he kaha'u na. 'Ofa atu kia moutolu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu’i’āfitu: Fakamolemole pē Sea he fa’a fokoutua hake, ko u tu’u pē au ia ke u fakahoha’a atu he me’a na’e me’a atu ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu. ‘Ikai ke u tui au ia ‘e toe mafasia ho Komiti Kakato ke tālanga’i. ‘Oku ‘i he Feitu’una pē ho’o tu’utu’uni ‘au. Ko e *resolution* ‘a ho’o Fale kuo tali ha me’a mo hono fakalelei mo hono *vire* ko e tu’utu’uni ko e Feitu’una pē, pea kapau he’ikai ke tali he Feitu’una fakafeta’i pē e ma’u koloa.

Ka ko e ‘uhinga e taukave Sea faka’osi ka u fokoutua ki lalo hangē pē kole ia ko eni ko e kole koniseti ko ē ‘a Tonga *High* mo e koniseti ko eni ‘a Niua. Ko ‘ene ‘alu ange pē ko ē ki Vava’u.

‘Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu Sea ‘oku ‘ikai ke tatau ‘Eiki Sea mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e hōhoa tatau eni Sea, *simple* ‘alu ange pē ko ē ki Vava’u, koniseti e kui, koniseti e tamai, fa’ē fānau mo e fāmili nau koniseti ‘i Vava’u. ‘Ohovale pē afe ‘i Tonga ni koniseti ‘i Sia’atoutai, koniseti ‘i Fasi moe Afi, koniseti ‘i fē ko e anga ia ‘o e fatongia ‘a e toto ‘oku ma’u ‘e he Tonga. Koniseti ko eni ‘a Niua, mau koniseti ‘i Vava’u he ‘a’ahi Fale Alea ko eni toe afe ange ‘i Sia’atoutai he pō Falaite kuo’osi. Fakafeta’i e ma’u koloa, ko e anga ia hotau Tonga pea ‘oku pehē e ‘uhinga ‘a e feinga atu ‘a e Hou’eiki. Ka ‘alu atu ‘oku ‘i ai ha ki’i koniseti ‘a Tongatapu Fika 1, Tu’i’āfitu mai ha ki’i 500 ke tokoni hē. Ko ‘eku ha’u pē ki he founga ko ē ‘oku tu’utu’uni he Feitu’una ki he tauhi pa’anga, pea ‘e fou he *venue* pē ko e hala fononga tatau kae lava e ki’i 500 ke ‘ave ke fakapale ‘aki ē, ko e anga ia me’a ‘oku fakatangi ki ai e mātu’a ni. ‘Ikai ke u tui au ‘e toe fu’u ‘aonga ‘ave ki he Komiti Kakato, mole taimi e Hou’eiki ‘o e Pule’anga. Tu’utu’uni pē koe ko hono ‘efika e tu’utu’uni ‘oku sai pē ‘oku kovi pē ko e ‘io pē ‘ikai. Ko ia pē Sea e fokotu’u tuku atu ki he Feitu’una.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakahoha’a atu. Tapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea tu’u pē ke u pou pou ki he ‘Eiki Nōpele Vava’u. Ko u tui ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko eni ‘ikai ko ha me’a ia ‘e fihi ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u fihi fēfē ia ai. Ko e me’a pē ‘e fihi kapau he’ikai ke lipooti lelei’i mai ‘a e silini ko eni. Ko e, ko u tui pea ka ngata pē ‘i he Fale Alea lava pē tautolu ‘o faitu’utu’uni, ko ‘etau tu’utu’uni pē pē ko e tali ‘a e fokotu’u ‘a e Nōpele ‘a e Fakafofonga pē ko e ‘ikai ke tali.

‘Oku ou tui au ‘Eiki Sea ke tu’u pē mu’a he founga lolotonga ni, tuku pē Hou’eiki ke nau takitaha nofo pē ‘i hono vāhenga ‘oku fe’unga pē ia ‘Eiki Sea pea mo e, mou manatu Hou’eiki ko e *constituent fund*.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga ko e ‘uhinga e fakatangitangi ko eni ‘oku fai e langa ‘ākolo ‘a Holopeka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a. Mahalo ko ‘enau ‘esitimeti ‘oku pa’anga ‘e 1 kilu ke aa’i kae hao ā honau kolo he palau ko ena ‘oku ‘oatu, he ‘e ‘osi pē ‘a e me’akai ia hono kai he fanga puaka, hūfanga he fakatapu Sea mālō.

Mo’ale Finau: Ko ia pē Sea hangē ko ‘eku fokotu’u ko ‘eku pou pou tau hikinima’i pē ‘etautolu heni ‘i he fo’i fakakaukau ko ia. ‘Ikai ke u tui au ke toe fu’u ‘ave ki he Komiti Kakato, tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga ia ‘oku lahi fakakaukau ki ai ‘a e Hou’eiki ...

<007>

Taimi: 1515-1520

Mo'ale Finau : ... ke nau tālanga he Komiti Kakato, ko e 'uhinga ko hono natula 'o e Komiti Kakato ke tukuhifo ki ai. Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea, kapau te tau 'unu ki he 'alu fakalūkufua, 'e mooni leva 'a e fokotu'u mai 'a e 'Eiki Nōpele ko eni Fakafofonga Ha'apai.

'Eiki Minisitā Lao : Sea tapu mo e Feitu'una mo e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: Hou'eiki e Falé ni Sea. Kuo tau 'osi tali e Patiseti pea ko e pa'anga ko eni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Feitu'una. Alea'i pē 'e moutolu 'ikai ko ha me'a ia ke mau toe ō atu mautolu 'o Sea ke mau tu'utu'uni ki he pa'anga ko ē 'oku 'i he malumalu 'o e Feitu'una 'i ho'o vouti. Ko u tui au ko e me'a pē ia 'a e Feitu'ú na pea hangē pē ko e ngaahi pa'anga fakavāhenga me'a ia na'e vahe ki he fakavāhenga. Ko e me'a ko ē 'a e Hou'eiki, Feitu'ú na pē ia mo nautolu tuku pē mou feme'a'aki pē moutolu ki ai pea fai'aki ia. Mālō.

Mateni Tapueluelu : Sea tapu pē mo e Feitu'ú na Sea ko e me'a eni 'oku 'uhinga ko ē ki ai ke tukuhifo ko e 'uhinga kae tau'atāina e feme'a'aki he te tau lele faka-Komiti Kakato 'i he Fale Alea. Ka ko e 'uhinga Sea 'oku ou loto ai ke tālanga'i 'a e kaveinga ko eni ke matalá ko hono 'uhingá ko e ki'i me'a si'isi'i ko ē 'oku 'asi ngali faingofua 'oku loloto. Na'e me'a mai ki ai ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'oku ou tokanga au he 'oku talamai 'e he laó ke tau tatau, ke 'ai e laó ke tatau ki he taha kotoa. 'Oku totonu ke 'alu e founa ngāué ke tatau 'oku tau muimui ki he *principle* tatau.

Ke mou mea'i Hou'eiki ko Tongatapu ni 'oku vahevahe 10 pea 'oku ui ia ko e vāhenga *constituency* 'e 10. Ka ko e Hou'eiki Nōpelé 'oku nau kapa mo kāpui 'enautolu ia 'a Tongatapu kātoa vahe 'e 10. Ko e fokotu'u ko ia 'oku 'omai, ke hiki mei ai 'o toe kapa mo Tonga ni kotoa, lolotonga ko ia 'oku lokoloka kimautolu 'e he ngaahi vāhenga pea 'oku 'atita'i e pa'anga ko eni. Kapau leva 'e tukuange ke 'alu kehe kinautolu 'oku lahi e me'a 'i he Lao Fili 'alu kehe e tu'utu'uni ki he Hou'eiki Nōpele 'alu kehe e tu'utu'uni ki he kau Fakafofonga e Kakai. Fai pē me'a tatau heni. Talamai ko e Fale 'e taha kae founa kehekehe 'e 2.

Pea ko e 'uhinga ko ia 'oku fai atu ai e tokanga ki ai Sea, 'oku totonu ko e pa'anga vāhenga, nofo ki he vāhenga, 'atita'i fakavāhenga ke malu mo taau pea pau. Ko e 'uhinga ia Sea e fokotu'u atu, mole-ke-mama'o ke pehē 'oku fai ha fakafo'ituitui. 'Oku ou tokanga au ki he founá, ke mahino pē 'oku tau 'alu tatau. Tatau pē kimoutolu mo kimautolu pea kapau 'e tuku kimautolu ke fakafo'i vāhenga kae tukuange kimoutolu ke mou tā tu'i holo moutolu he funga fonua. Ko e me'a ko ia 'oku mau tokanga ki ai Sea, 'oku 'i ai mo homau fāmili 'o mautolu 'oku nofo he ngaahi vāhenga kehe mau fietokoni kia nautolu ō mai 'o tangi mai. 'Ofa mai 'o 'omai mu'a ha ki'i tangikē vai, ko au pē he tuliki pē ko ē ko e 'uhinga tuliki he vāhenga kehe? 'Io 'ikai ke lava ia he ko e pa'anga eni ia 'a e vāhenga ko eni. 'Oku 'i ai e Kosilio 'oku lēsisita 'oku 'i ai e kau taki ai 'oku nau tokanga ke tufa pau mo maau 'a e koloa.

Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fakahoko atu, he'ikai ke lava ke fakaavaava ke tau 'ai noa'ia pē kae 'atita'i pea 'atita'i fēfē. Ko e kole atu ke fakatonutonu lelei..

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kole atu pē ke u ki'i fakatonutonu atu pē mu'a e Fakafofonga ki he'ene me'a ko ē 'oku me'a ko ē ki ai ke 'ai pē ke tatau pē e me'a. Ko 'eku fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ke tatau e lao he fonuá ni. 'Oku ngofua ke ma'u 'api tukuhau e kakai tangata ka 'oku 'ikai ke ngofua ke ma'u 'api tukuhau e kakai fefine. Pea 'oku fai'aki leva 'a e fakakaukau...

Mateni Tapueluelu : Sea ko e fakatonutonu ia ...

'Eiki Minisitā Polisi : Ko 'eku fakatonutonu ia ko ē ki aí.

Mateni Tapueluelu : Ko 'eku fakahoko atu ...

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku 'ikai ke tatau e laó ...

Mateni Tapueluelu : Ko e me'a ia 'oku tu'u he Konisitūtone ke tatau ki he taha kotoa. Pea ko e me'a ia 'oku malanga'i mai 'oku taha e Fale.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Ikai.

Mateni Tapueluelu : Ka 'oku malanga'i mai e sisitemi kehekehe 'e 2 Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Ka ko 'eku fakatonutonu ia Sea 'oku 'ikai ke tonu 'ene me'a. Ko 'eku fakatonutonu ia. Pea kapau 'oku taha hangē ko 'ene me'á he me'a he Konisitūtone Sea ...

'Eiki Minisitā Lao : Ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Minisitā. Sea 'oku tatau pē Laó ia ki he tokotaha kotoa. Ko e taimi ko ē 'oku 'i ai e pa'anga ko ē 'i he Nōpele mo e pa'anga ko ia 'ia mautolu, 'atita'i kátoa pē 'oku 'ikai ke ta'e'atita'i 'a e pa'anga ko ē Nōpelé ko 'ene tahá ia. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Lord Tu'ivakanō : Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea tuku ke me'a atu e Nōpelé.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'ú na Sea kātaki pē tu'u tu'o 2, he 'oku mahino 'oku maumau e, 'a e Lao ho Falé ...

<008>

Taimi: 1520-1525

Lord Tu'ivakanō: ... he toutou tu'u mo e fekalanga'i ia 'aki 'a e kau Fakafofonga. Ko e me'a foki ko eni ne u kamata 'i he makatu'unga 'emau 'a'ahi ki 'Eua. Pea ko e 'eke mai 'e he kakai ko e me'a tatau ai pē 'osi eni e ta'u 'e 15. Pea nau ha'u ki, foki mai ki Tongatapu pea nau fakakaukau ke fokotu'u ha fo'i pa'anga ke tokoni ki he kau Fakafofongá. Na'e kamata 'aki e taha mano koe'uhí ke fakangali lelei 'aki 'etau 'a'ahi atu ki he ngaahi vāhenga 'oku 'i ai e fanga ki'i fiema'u vivili 'a e kakai 'o e fonuá. Pea hili ange ia ko 'etau 'a'ahi atu ko nautolu 'oku fakamole mai kia kitautolu he ngaahi pola mo e ngaahi hā fua 'o talitali kitautolu hangē eni ia kuo tau ma'olunga kitautolu. Pea ko e founa na'e fai he feinga'i ke liliu e me'a ko eni 'oatu e fo'i 1 mano ke fai 'aki e fatongia ke ngali lelei 'etau 'a'ahi atu ki he kakai 'o e fonuá.

Ko e kole ko eni ko e me'a pē ia 'a e Sea hangē ko e na'e fokotu'u ki ai 'a e Minisitā Lao. 'Oku 'i ai e Komiti *Privilege* ko e me'a pē ke fakapapau'i 'a e 'ātita' *at the end of the day* 'oku lava 'ātita'i 'a e fakamole. Ko e silini ko eni 'oku 'oatu ki he *constituency* 'oku 'osi fe'unga pē ia mo e kau Fakafofonga ho'omou takitaha *constituency* ke fai e ngāue ko ia. Ko e ki'i silini

ko eni 'oku 'omai ki he Hou'eiki Nōpele ke nau sio fakalukufua 'ikai ke ngata pē 'i ho vāhenga 'i he fo'i Tongatapu pē ko Vava'u pē ko Ha'apai, ka 'i he taimi tatau 'e malava pē ke tau sio atu ki hotau, 'oku ai pē hotau kāinga pea ko u kāinga pē au mei Niua ki 'Eueiki. Ka 'oku hangē ko e laú 'e tu'u mai ē ko e kole, tu'u mai ē ko e kole. Pea 'oku 'osi fai e tokoni ia ki Tongatapu ki he Vāhenga 4, Vāhenga 3. Na'e 'i ai e pa'anga na'e 'ai ke tuku ki he Vāhenga ko eni 5 ka 'oku ai e fiema'u 'a e Vāhenga 3 tuku ē 'ai ē. Ko e me'a kotoa pē 'oku tau sio pea 'oku tonu pē ke tau foaki.

He 'ikai ke pehē ke ō ia ki hē 'e tuku ē 'e pau pē ke lahilahi homau fatongia ki Tongatapu pea ko mautolu fo'i toko tolu pē. Ka ko e ki'i silini 'oku 'omai he 'ikai ke lava ia ke vahe taau 'a e fo'i *constituency* 'e 10 ka 'oku tau fai pē ngaahi me'a ke malava he koe'uhí he 'oku tatau pē 'a Ha'apai, Vava'u, Niua ko e kakai Tonga. Manatu'i ko 'etau, 'oua 'e to'o, to'o e vahevahe ko e kakai 'o Tonga he ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a ko tautolu ia. Ko 'etau toki ōmai pē ki heni 'o tau 'ilo ko e Fakafofonga ē mei Ha'apai, Fakafofonga ē mei, ka 'oku tau feinga pē ke tau ngāue ki he fo'i taumu'a pē 'e taha. Ka ko e me'a faingata'a ko e loto e tangata he 'ikai pē ke liliu ia he 'oku tau takitaha pē fakakaukau.

Ka ko e kole pē ke mou lototaha 'e fai pē ngāue tau ngāue fakataha he ko 'etau ngāue'i hotau fonua 'a e me'a 'e lelei ai kae 'oua te tau hanga ke tau nofo pea fakapolitikale'i e me'a kotoa pē 'oku pehē mo pehē. Pea ko ia 'oku Sea ko e kou kole pē ke tuku, tuku pē ke hā 'a e fokotu'utu'u 'a e Sea he ko eni kuo tau tali 'a e 'Esitimetí ko e 'Esitimetí ia 'a e Fale Alea pea ko e Sea ia 'oku pule ki ai mo hono fai ha tu'utu'uni 'ikai ke u, 'oku ou tui au 'oku 'ikai ke tonu ke toe 'ai hifo ia ki he Komiti Kakato he ko e me'a pē ia 'a e Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea kau faka'osi atu mu'a au ko e 'uhinga kae toki aofangatuku he Feitu'una Sea. Sea ko u loto pē ke, ke 'oatu kakato 'a e anga e fakakaukau 'a e motu'a ni. 'Oku ou faka'apa'apa pē au ki he fokotu'u kae ongo kakato atu 'a e 'uhinga 'oku ou hanga 'o 'oatu 'eku fakakaukau 'o kehe. 'UHINGA ko u tui Sea 'uluaki ko e ko e me'a mai foki ke fai ha tokoni e kakai fakalukufua. Ka 'oku mea'i pē he Hou'eiki ko e pa'anga ko eni 'oku 'omi ...

<009>

Taimi: 1525-1530

Mateni Tapueluelu: ... ki he vāhengá taki taha ko e 3 kilu. Hiki eni 'o 3 kilu 'alu hake mo e pa'anga e polisi fakakoló 'o 1 kilu ki he ki'i vāhengá pē pea 'oku mahino pē ia 'oku 'ikai ke fe'unga ki he ki'i vāhengá pē. Ko e ki'i seniti 'oku 'oange ko ē ki he Hou'eikí ko e 5 mano 'oku nau pole mai ke nau tokoni'i kātoa 'aki 'a Tongá ni. 'Ai 'ene tu'u fakapa'anga mo fakasitetisitiká 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga mālīe. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku lelei ange ai ke taki taha nofo ki hono vāhengá ka mau lele atu leva ki he Hou'eiki Nōpele homau vāhengá 'o kole ki ai pea 'oua 'e me'a mai ia kuo 'osi 'ave ia ki Vava'u kae tuku 'a Tongatapu ni Sea.

Lord Tu'ivakanō: Sea fakatonutonu atu pē ki he Fakafofongá pea kātaki pē tu'u tu'o lahi. 'Oku mahino 'oku si'isi'i 'a e senití ia, ka 'oku pau ke tau fakakaukau 'aki 'etau fakakaukau fakapotopotó. He 'ikai ke tufa noa'ia pē 'a e pa'anga 'a e tukuhau 'a e kakaí. 'Oku 'i ai e ki'i kulupu na'e fai 'enau ako 'i he Tonga *Skill*. 'Oange ngaahi, pea 'oku tau sio leva, sai tokoni'i e ki'i me'a ko ení he ko e faka'ai'ai ia ke ma'u 'a e potó'i ngāue pea nau ma'u 'enau mo'ui mei ai. 'Ai 'o tokoni'i ka 'oku 'ikai ke tau 'alu tala atu pē ke 'omai ha ki'i tangikē mei hē. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau ō atu tautolu, he 'oku 'ikai ke tau, 'ai mu'a pea tau fakapotopotó anga 'etau ngāue'aki e pa'anga e fonuá. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Faka’osi atu pē Sea. ‘Oku tohi foki ‘a e pa’anga ko ení ko e pa’anga fakavāhenga pea ‘oku mea’i pē Hou’eiki ‘oku filí, fili fakavāhenga. Pea ‘oku totonu ke ‘alu e pa’angá fakatatau ki he fili fakavāhenga ko iá Sea ka ‘oku ‘ikai totonu ke fili fakavāhenga kae ‘alu fakafonua e pa’angá ia. ‘Oku fu’u si’isi’i ia ke ‘alu pehē. ‘Oku totonu pē ke nga’unu ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o vāofi mo hono vāhenga mo e kau Fakafofonga kae lava ke fakapapau’i ‘oku fōkasi e pa’angá ‘i he vāhenga pē ko iá pea faingofua hono ‘atita’i Sea.

Ko u hanga ‘o fakahoko le’o lahi atu hoku le’ó ke tohi pē hē he hisitōliá Sea he ko u ‘ilo te tau ‘unu ki he kaha’ú pea fakamo’oni mai ‘a taimi ki he me’a ko u fakahoko atú ki he Fale Alea ‘o Tonga. Mālō ‘aupito e ma’u taimí Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā Polisi ‘oku ‘i ai ‘eku fehu’i ki he Fakafofonga Tongatapu 4. Ko ena ‘oku ke ‘osi me’a mai koe ho ngaahi ‘uhingá. ‘Oku ke kei fokotu’u pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakató?

Mateni Tapueluelu: Sea ko ē kuo, na’e ‘osi poupu’i foki ‘e Tongatapu 1 ke tukuhifo ki he Komiti Kakató kae pule pē tokolahí pē ko e hā, ka ko u fakahoko atu au ia ko e kaveinga ko ení ia ‘oku mamafa Sea ko hono ‘uhingá ‘oku totonu ia ke fokotu’u mai he ‘oku ‘i ai ‘etau tu’utu’uni na’e ‘osi tufa kia tautolu. Pea ‘oku tohi’i ai ko e pa’anga ‘oku ngāue’aki he Hou’eiki Nōpele ‘e fakamole tatau mo ia mo e pa’anga ‘a e kau Fakafofongá. Kapau ‘e fokotu’u mai ko fē kupu ko ē ‘oku liliu?

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke mau tufa noa’ia ‘a e pa’angá. ‘Oku fou hangē ko e founga ko ena ‘o e *constituency*.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea ‘ikai ke u hanga au ‘o fakahoko atu ‘oku fai ha tufa noa’ia. Ko e talamai ko e founga ‘a ē ko ē ‘e tukuange ‘aki e pa’anga *constituency* ‘a e kakai ko ia pē ‘e ngāue’aki ki he ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko u fokotu’u atu au ia ke tau tōloi ā tautolu mo e maumau taimi ‘ene me’a ‘ana ‘oku me’a holo aí. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Minisitā Polisi.

Poupu Fakafofonga Nōpele ‘Eua ki hono faka’atā ke vahe pa’anga tokoni Hou’eiki ki he fa’ahinga feitu’u pē

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ko e kātaki pē he toe fokoutua hake ki ‘olunga ‘o fai atu e fakahoha’a. ‘Eiki Sea ko e fokotu’u foki ia na’e fai atú ke faka’atā pē ‘a e anga ko ē foaki ko ē ‘a e Nōpelé pe ko fē pē ha feitu’u ‘oku ‘i ai. Pe ko fē ha taha ‘oku ha’u ‘o kole pea faka’atā pē. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e poupu ia ‘Eiki Sea koe’uhí kapau ko e anga ko ē founga ko eni ko ē fakavāhengá. ‘Oku fili mai pē he ‘e vāhengá ia e Fakafofongá ke ngāue pea mo hono vāhenga pea ‘oatu mo e pa’anga ke ne ngāue’aki ki hono vāhengá ‘o hangē ‘o fakatatau ki he me’a ko ē na’e me’a atu ko ē ‘a e ‘uhinga hono fokotu’u ko ē silini ko ení.

Na’e ‘uhinga ia koe’uhí ko e taimi ‘a’ahi faka-Fale Alea pea tokoni leva ki he ngaahi fiema’u ko ē ‘o e ‘a’ahí ‘i he taimi ko iá Sea. Pea fononga mai e silini ‘o a’u mai ko ē ki he taimi ni

pea 'oku 'i ai leva hono tu'utu'uni. He na'e 'ikai foki ke loto e kau Fakafofonga ke 'i ai ha pa'anga 'a e kau Nōpelé he ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke fili nautolu ia ke hangē 'o fakatatau ki he me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ko ē Fika 4. Pea fai mai fai mai 'o toki a'u mai eni mahalo ko ha ta'u pē eni 'e 1 'a e 'omai ko ē 'a e pa'anga ko eni ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko ē 'e 5 mano, 'a eni ko eni 'o tuku mai ki he Hou'eiki Nōpele ke fai'aki 'a e, ke 'i ai ha'anau founa pehē he koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku fai ai e tufotufa, mo e 'a'ahi, 'oku hangē ko ē 'oku 'ikai ha kaunga 'a e kau Nōpele ia ki he pa'anga ko ē 'oku 'oange ko ē ki he kau Fakafofonga ke tokoni 'aki ki he kakai. Pea ko e 'uhinga ia, 'oku 'ikai keu 'ilo'i pē ko e hā e 'uhinga e me'a na'e faifai ai pea nau toe loto lelei 'o 'omai e silini ke 'inasi ai e Hou'eiki Nōpele. Pea ko 'ene a'u mai ko ē ki he taimi ni 'ai ko ē ke 'ai ko ē ke tufa ko ē 'e he kau Nōpele 'enau seniti 'o fakatatau ki he anga ko ē 'enau tufa ki he kakai, talamai, 'ikai. Ngata pē koe hē, 'oua teke toe tokoni koe ki hē Sea.

Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e kole atu ke 'atā pē 'a e Nōpele ia, ko hai pē 'oku vave mai ha'ane faingatāmaki pea faka'atā ia ke foaki ki ai Sea. Kae 'oua 'e nofo taha pē ia tau pehē, ko e nofo hangē ko eni ko au pea mo e Fakafofonga ko eni 'o 'Eua. 'Osi lava lelei pē fatongia 'o e Fakafofonga 'i he pa'anga 'oku 'ange ko ē ki ai, pea lava lelei mo hoku fatongia ko ē 'o'oku ki 'Eua. Pea kapau leva 'oku fakaafe mai hangē ko e, ko e fakatātā 'aki pē ta'u ni hangē ko e oatu ki Nomuka, fai ai 'a e ki'i feinga pa'anga ai. Pea te ta'uta'utu pē Nōpele ia 'o siosio atu pē kae fai pē me'a ia kae tuku pē silini ia ke u toki foki mai pē au mo ia ki 'Eua.

Ko e me'a 'oku kole atū 'Eiki Sea, kapau 'oku 'ikai ke loto e Hou'eiki ko ē ke nau toe vahevahe holo honau 'inasi ki ha toe feitu'u, nofo pē ia 'o fai'aki pē 'ene kemipeini 'i hono vāhenga. Ko mautolu ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'uhinga 'emau ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu ia e pehē 'oku fai'aki e kemipeini e pa'anga. Hala ia Sea 'oku ta'ofi ia he'etau tu'utuuni, pea kātaki pē 'e 'Eiki Nōpele 'oku mo'oni pē ho'o me'a 'o pehē 'oku 'ikai ke fili moutolu 'e he kakai, ko mautolu 'oku fili 'e he kakai. Pea kapau 'oku pehē, mou laumālie lelei ā kae fili moutolu 'e he kakai kae 'oatu 'a e pa'anga, tau kaungā kau mo e kakai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko e, 'oku ke pehē 'e koe ko e, ko e hā 'a e kakai ko ē na'a ne fili mautolu, 'ikai ko ha kakai ia?

Mateni Tapueluelu: Mo'oni pē ko e kakai, ka ko e kau Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Kakai.

Mateni Tapueluelu: Kae kehe, kau Nōpele, toko 33.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia, ka ko ‘etau faka’uhinga kakai na’e fili, ka ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoko atu ‘Eiki Sea, kapau ā kuo anga pehē e ‘uhinga ko ē ‘a e kau Fakafofonga, fakafoki a e ā silini ia ko eni ‘o ‘ave ia ke faka’anga’i ia ki ha toe me’a ‘e taha ka tau tatau kotoa pē. Kapau ko ho’omou ‘uhinga ia, fakafoki ā, fakafoki atu e silini ko eni ‘a e kau Nōpele, fakafoki mai ho’omou silini ko ē ‘amoutolu ka tau tatau leva.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ia na’e fakahoko atu. Ko e me’a na’e fakahoko atu ia ke nofo ‘a e pa’anga ‘i he vāhenga he ‘oku fili fakavāhenga. Na’e ‘ikai ke fakahoko atu ia ke fakafoki.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia, ko ia ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ou ‘amanaki ko ē ke u hoko atu ko ē ki ai ‘e ‘Eiki Sea. Fēfē ke mou pule pē kimoutolu ki ho’omou seniti, ‘a e feitu’u ke tufa ai mo e feitu’u ke ngata ai. He ‘oku ‘ikai ke pehē ke ‘uhinga eni ia ke mau vili atu matolu ia ke toe faka’atā mautolu ia ke mau ō ki Ha’amoā, ‘ikai! ‘Oku faka’atā pē ke u ‘alu ki Nomuka ‘alu ki Niua, ‘alu ki ‘Eua fē pē ha potu ‘i Tonga ni ‘oku fai ai ha fiema’u pea fai e foaki ki ai.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu Sea, tukuange pē kau Fakafofonga e kakai ke nau fa’iteliha ki he anga ko ē ko ē ‘enau founa fakatatau he ‘oku nau lotu pē nautolu ke fakangatangata. Ka ko e kole atu ‘Eiki Sea, pou pou atu ki he fokotu’u ko ē ‘a e Nōpele Tongatapu, ke faka’atā ange pē mu’a ia ko hai ‘oku fiema’u pea ha’u ‘o kole mai ka ‘oku malava ke tokoni’i pea tokoni’i, ka ‘oku mahino pē kiate au ko ‘eku vāhenga ko ē ‘oku ou fakafofonga’i ko ‘Eua. Pea ko e tokoni ko ē ‘oku fai ki ‘Eua ‘e kei fai pē ia ki ‘Eua ka ‘oku ou kole atu pē ‘aku ia tukuange mu’a e Hou’eiki Nōpele ke nau ‘atā. He ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ko ē Nōpele mei Vava’u, ‘i ai hono tofi’a ‘ona ‘i Vava’u, ‘oku’ i ai hono tofi’a ‘i Ha’apai. Ko e Feitu’una ‘oku ke tofi’a koe ‘i Vava’u, Ha’apai, Niua mo Tongatapu ni.

‘E lava fēfē ke ke nofo koe ki he feitu’u ‘e taha kae li’aki e feitu’u ‘e taha, ‘oku ko e me’a ko ē ‘oku ou pehē ke sai pē ia ke fakangofua ‘a e Hou’eiki Nōpele. Ka ko e anga pē ia ‘a e fokotu’u atu, tukuange pē ‘a e kau Fakafofonga ia e Kakai ke nau fa’iteliha pē kinautolu ...

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea. ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Mateni Tapueluelu: ... Kātaki pē ‘Eiki Minisitā ko e pehē ko ē ke, pe ‘oku anga fēfē ‘e te nofo ha feitu’u ‘e taha ka te, toe tokoni takai holo kita ka ‘oku ‘i ai hoto kāinga he feitu’u kehekehe pē. Sea ko e me’a foki he ko e tu’utu’uni ia ‘a e lao lolotonga ke tau fili mei ha vāhenga pau. Pea ko e vāhenga ia ‘oku te fili mei ai ‘o fakafofonga’i he ko ia ia ‘oku totonu ke ‘alu ki ai ‘a e pa’anga ‘oku te ‘omai ke te ‘omai ke te tokanga’i.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko u fakatonutonu atu Sea e Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘uhinga e fakatonutonu Sea he ko e lao ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu ai, he 'oku fili pē ia 'e he vāhenga 'e 1, kau Fakafofonga 'e 17 vahevahe ai 'a e vahefonua 'e 17. Ko e kau Nōpele 'oku toko 9, toko tolu pē 'a Tonga ni, fēfē kapau 'e fakalahi mai 'a e vāhenga ko eni ko ē ko ē, 'omai ha fo'i 3 kilu ko ē 'a e 17 ko ē ke 'omai ha fo'i taki 3 kilu ki he Hou'eiki ke fakakakato fakavāhenga ke 'inasi tatau, kapau ko e 'uhinga ia 'e ne 'omai ko e 'uhinga ko e fili.

Mateni Tapueluelu: Sea kapau 'oku pehē ia, ta 'oku totonu ke fili ā moutolu he kakai kapau 'oku pehē 'e 'oatu e pa'anga kia moutolu ke mou ō 'o tufa ki he kakai.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko eni hono talaatu ko eni 'Eiki Sea koe'uhí ko e founga ko ena 'oku ke vivili mai ke fili ko ē 'e he kakai. Tau fou mu'a he founga e lao mo e anga e tu'utu'uni 'a e Konisitūtone kae 'oua 'e fai e vilitaki he fo'i me'a kehe kae malanga'i mai e fo'i me'a kehe ka 'oku ou fokotu'u atu pē 'aku ia Sea ke faka'atā mu'a. Kapau 'e me'a pea tau pāloti'i ā 'i Fale ni, 'osi ange ko ia ko e Feitu'una pē 'oku pule ki ai he 'oku 'osi paasi ia ho'o vouti pē ko e hā ho'o tu'utu'uni ki ai Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē toe ki'i tu'u tu'o ua Sea kae, Sea ko u tui 'oku ...

'Eiki Sea: Tongatapu 1 kātaki 'oku 'ova 'etau taimi 'a tautolu.

Siaosi Pohiva: Ko ia.

'Eiki Sea: Kole atu ke tau mālōlō.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1600-1605

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord* Fakafanua)

'Eiki Sea : Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva : Tapu pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Fakamālō atu Sea he 'omai e ki'i faingamālie. Ko u tui Sea kuo mahino mahu'inga mālie 'a e fokotu'u ia 'oatu pea mei Tongatapu 4. 'Osi 'oatu hono ngaahi kaveinga kae 'uma'ā 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'omai pea mei Falé ni. Hangē ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'u, na'a koe'uhi kuo lahi hono ngaahi, ngaahi me'a kehe ia 'oku felālāve'i pea mo e fokotu'u ko ia. Na'a lava ke ki'i tuku atu ia ki ha taimi Sea. Ko u loto au ke u ki'i afe'i mai ki heni Sea ke tau ki'i afe mai ki he ki'i, ko e ki'i kole eni ia Sea.

Koe'uhi 'i he laumālie 'o e feilaulau Sea, mahino pē kuo 'osi paasi e Patiseti ia na'a lava ke tau kamata'i 'etautolu ia 'i Falé ni, ke to'o 'etau ki'i 'ovatimí Sea 'o 'atu ia ki ha fā'ahinga ngāue lava tokoni atu ki ai.

'Eiki Minisitā Ako : Sea.

Siaosi Pohiva : Ko e 'uhinga pē 'eku fokotu'u 'aku ia 'i he laumālie 'o e feilaulau Sea.

'Eiki Minisitā Ako : Ki'i fakatonutonu pē Sea. Kole pē ki he Fakafofonga pea mo e kole pē ki he Feitu'una Sea, ko e 'uhinga he 'oku lolotonga 'i ai 'a e, 'a e fokotu'u Sea, ke faka'osi ā 'a e tipeiti ai ka 'ikai pea tau tali ā ia ka tau toki hoko atu ki he me'a 'oku, 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Sea, mālō.

'Eiki Sea : Mālō ko u tali e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Ako Tongatapu 1, tau foki mai ki he fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele ko ia 'o Tongatapu, pehē foki ki he fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 4, ke tau pālōti e ngaahi fokotu'u ko ia kimu'a pea tau hoko atu. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fokotu'u Minisita Pa'anga ke fai ha sio 'a e Komiti pa'anga ki he kaveinga ni

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko e pule'i ko ia 'o e pa'angá hangē ko ia na'a ke me'a ko ē ki ai 'anenaí, 'oku pule'i ia 'i he malumalu 'o e *Public Finance Act*. Pea na'e 'osi fatu leva 'a e Tu'utu'uni Ngāue pea fakamo'oni ki ai 'a e Feitu'una pea mo au. Ko e founa ia 'e ngāue'aki. Ko u kole ke, kuo mahino 'ū fakakaukau ia, tukuhifo ki he Komiti Pa'angá ke nau sio ki ai pea toki 'omai ki he Feitu'ú na pea toki 'omai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fakavavevave ia heni 'Eiki Sea. Pau ke fenāpasi mahino 'a e ngaahi fiema'u, ka kuo pau ke fenāpasi 'a e, mo e Lao ia ki hono Pule'i e Pa'anga.

'E Sea ke hoko atu pē mu'a ki'i miniti 'e 1, 2. Ko u fie fakahoko atu pē heni Sea 'a e fakamālō ki he *CEO* Potungāue Pa'anga *Balwyn* Fa'otusia kae 'uma'ā 'a e kau *CEO* pea pehē ki he ngaahi Taki ko ia 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'i he fengāue'aki vāofi 'o hono fatu e Patiseti 'a e fonua ki he 21/22. Mālō 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala 'a e Sea e Fale Alea ki he liliu ki he tu'utu'uni hono ngāue'aki 'a e pa'anga vāhenga fili

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Faka'apa'apa pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Hou'eiki te u fakamatala atu pē e founa ngāue koe'uhi ke mahino 'a e 'uhinga 'oku fakafou mai ai e fokotu'u ko eni 'i he Fale Alea. Ko e liliu fakamuimui ki he *policy* ko ení, fekau'aki pea mo hono ngāue'i 'a e pa'anga vāhenga fili. Na'e fokotu'u mai mei he Komiti Pa'anga, pea tali 'i he Fale Alea 'i he 'aho 29 'o Sune 2020 ...

<008>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Sea: ... ke liliu e *policy* 'aki e mafai 'a e Sea hili ha fengāue'aki mo felotoi pea mo e Minisitā Pa'anga, 'Atita Seniale pea mo e Komiti Pa'anga. 'A ia ko e founa ia Hou'eiki 'e malava pē ke feongoi pē 'a e 'Eiki Sea mo e Minisitā Pa'anga mo e 'Atita mo e Komiti Pa'anga 'o fakahoko 'a e liliu ko eni. Ka koe'uhí 'oku ou ongo'i ko e Sea Fale Alea 'oku fekau'aki 'a e liliu ko eni pea mo ia he ko e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele, fakapotopoto ange pē ke 'omai ki he Fale Alea.

Hou'eiki ko e liliu ki he *policy* 'o kapau ko ha liliu fakalukufua 'oku 'uhinga ki he Hou'eiki Mēmipa kotoa pē 'i Fale Alea ni 'e sai pē ia ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga pea mo e Sea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ka koe'uhí ko e me'a pē eni e Hou'eiki Nōpele 'oku 'ikai ke u fie tu'utu'uni 'ata'atā pē ko e Hou'eiki Nōpele au ki ha monū'ia 'oku felāve'i pea mo e Hou'eiki

Nōpele pea ko e ‘uhinga ia ko u loto lelei ai ke hoko atu e fokotu’u na’e me’a mai he ‘Eiki Nōpele Tongatapu ki heni ‘o kapau ko e founa ‘oku mou laumālie lelei ki ai hangē ko e fokotu’u ko eni e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga pea toki fakafoki mai. Ko e me’a pē Hou’eiki Mēmipa ke mou fokotu’u mai ka ko eni ‘oku 3 e fokotu’u Hou’eiki. ‘A ia na’e pou pou’i ‘e he ‘Eiki Nōpele Tongatapu ke tau tali heni, fokotu’u mei he Tongatapu 4 ke tau tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni ‘oku fokotu’u mai mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fai ha sio ki ai e Komiti Pa'anga he ‘oku ‘ikai ke fakavavevave. ‘Eiki Nōpele Tongatapu me’a mai.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea, Sea ko u pou pou atu pē ki he tuku ā ki he Minisitā Pa'anga ke ‘ave pē ki he Komiti Pa'anga ke, pea toki fakafoki mai toki fai ha pālōti ki ai mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fakafoki ‘e Tongatapu 4 ‘ene fokotu’u kae pou pou ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una Sea ko u fakafoki atu ‘eku fokotu’u ka u pou pou ki he fokotu’u ko ē ‘a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ‘ave pē ki he Komiti Pa'anga pea toki ‘omai ai, mālō ‘aupito Sea.

Paloti ke tukuhifo e fokotu’u ki he Komiti Pa’anga

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke ne tali e fokotu’u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tukuhifo e fokotu’u ‘a Tongatapu Nōpele Tongatapu kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu'ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu'iha'angana, ‘Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko uofulu mā taha.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko eni ‘oku tau hoko atu ki he Fika 5 ‘etau ‘asenita ngaahi me’a makehe. Hangē pē ko e kole ko ē na’e fakahoko ‘aneafi na’e ‘i ai ‘a e fiema’u mei he Fakafofonga Vava’u 14 ke toki ‘omai ha tali he efiafi ni mei he Hou’eiki Pule'anga fekau’aki eni pea mo e ni’ihi ‘etau kāinga ‘oku tukuvakā ‘i muli tautautefito kia kinautolu ‘i Fisi. Tuku eni e faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia. Kātaki me’a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tali ‘a e Minisita Mo’ui ki he tu’unga ‘oku ai ‘a e ngāue ki he kau tukuvakā ‘i Fisi

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakamālō lahi Sea 'i he tuku mai e faingamālie pea 'uluaki pē ko u fie fakamālō lahi ki he kakai 'o Tonga kae 'uma'ā e hotau kāinga 'i Fisi 'i he kalusefai 'i he taimi faingata'a ko eni.

Na'e fakataha 'a e Kapineti 'aneho'atā pea ko e ngaahi ola eni 'a e fakataha ko ia. Ko e 'uluaki ko e fakafoki mai ko ia 'a hotau kāinga mei Fisi. 'Oku fakaangaanga ia ki Siulai pē ko 'Akosi 'i he'ene tu'u he taimi ni ka 'oku hokohoko atu pē hono vakai'i 'e he Potungāue Mo'ui 'a e ta'au ko eni ki he māhina ka tu'u kae 'uma'ā foki 'a 'Akosi.

Ko ua pē kuo 'osi fakahoko foki ...

<009>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... he Pule'angá e ngaahi tokoni 'uluaki kiate kinautolu ki he'enua nofó, me'atokoní mo e ngaahi me'a kehe mo e ngaahi sivi fakamo'ui lelei. Pea 'oku toe 'oatu 'e he Pule'angá 'a e totongi hono ua pē ko e tokoni hono ua kiate kinautolu 'oku lele ia ki he fo'i 'aho 'e 30. 'A ia te ne mei *cover* kotoa 'e ia 'a e mahina ko eni ko Suné. Ko e tokoni foki ko eni 'oku fakapatonu pē ia kia kinautolu pē 'oku nau nofo 'i Fisi 'oku nau tukuvakā 'i Fisi ko hono 'uhingá ko e tu'unga 'o e fokoutuá 'i Fisi.

Sea ko e ngaahi makatu'unga ko ia 'o e ngaahi faitu'utu'uni ko eni 'oku 'i ai e makatu'unga lalahi 'e 3. 'Uluaki 'i hono vakai'i lelei 'e he kau mataotao 'a e Potungāue Mo'ui 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a Fisi. 'Oku 'i ai 'a e fu'u faingamālie lahi 'aupito ka tau ka fakafoki mai hotau kaingá 'i he taimi ni 'e 'omai ai 'a e kolona vailasí ki hotau ki'i fonuá ni. 'A ia ko e kolona vailasí ko eni ko e *Delta variant* pē ko ia ko ē na'e 'iloa ma'u 'i 'Initia pea 'oku vave 'aupito 'ene mafolá pea 'oku hā mai 'oku hangē 'oku mafola 'i he 'eá kae 'ikai ko 'ene mafola pē hangatonu ha tale 'a ha tokotaha pe ko e nofo vāofi ki ha taha 'oku puke.

Ko hono uá kuo tau mamata foki ki he ola mo e nunu'a 'o e kolona vailasí 'i Fisi kuo tāpuni ai 'a e falemahaki lahi *tertiary Hospital* ko e *Colonial War Memorial* 'a Fisi. Pea 'oku lahi pē foki mo e ngaahi falemahaki kehe ia 'i Fisi. Ko hotau ki'i fonuá ni ko hotau falemahaki lahi pē 'a Vaiola pea he'ikai ke tau lava 'e kitautolu 'i Tonga ni ke tāpuni 'a hotau falemahaki pē 'e taha 'o ka tō mai 'a e mahaki ki Tongá ni.

Ko hono tolú 'oku fu'u fiema'u ia ke fai ke fakahoko 'a e huhu malu'i 'o kinautolu 'oku nau laine mu'a. Ko e huhu malu'i 'uluaki kuo lava, huhu malu'i hono ua 'oku teu atu ia ki he faka'osinga 'o e mahina ni. Pea ke a'usia foki 'a e malu'i 'a hotau kakai 'oku nau tu'u 'i he laine mu'á ka ko e palani foki fakalukufua ki Tongá ni ki he kaha'u ko hono huhu malu'i 'a e peseti 'e 70 'o e kakai.

'Eiki Sea 'oku 'i ai pē foki mo e ngāue 'oku siofi ki Nu'usila ha faingamālie 'i he kaha'u kapau 'e toe 'i ai ha hā kehe 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a Fisi ke 'ave 'a hotau kaingá ki Nu'usila 'i ha halanga mei Nu'usila pea nau toki foki mai ai ki Tonga ni.

Ko e faka'osí pē 'Eiki Sea ko e taimi ko ia 'oku tu'u 'i lelenga ai 'a e mo'uí 'oku tu'u 'i lelenga 'a e me'a kotoa pē. *When health is at risk everything is at risk* tu'u 'i lelenga 'a e akó,

fakalalakalaka faka'ekonōmiká, ngoue mo e toutai kae pehē ki ho Fale 'Eiki. 'Oku ou fakamālō lahi atu 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga mo e toko 1 kilu 'o Tonga ni 'i he tākanga 'etau fohé lolotonga 'a e fu'u taimi faingata'a ko eni pea mo e 'amanaki lelei ki he kaha'u vave na ki Siulai pē ko 'Aokosi 'i he'etau tākangá te tau ikuna pea tau kei nofo 'aki 'a e moto hotau ki'i fonuá ni, Ko e 'Otua mo Tonga ko Hoku Tofi'a. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Vava'u 14.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku fokoutua hake pē motu'á ni ke fakamālō ki he Minisitā Mo'ui 'i he tali ko eni 'oku fakahoko mai Sea. Pea mahino pē ki he motu'a ni ...

<002>

Taimi: 1615-1620

Me'a Fakafofonga Vava'u 14 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'a e kāinga Tonga 'oku nau tukuvakā 'i Fisi

Saia Piukala: ... 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga kae 'uma'ā 'a e potungāue. Me'a pē 'oku mahino ki he motu'a ni Sea, 'oku kei 'ao'aofia pē te'eki ke fakapapau'i ki Siulai pe ko 'Aokosi. Pea hangē ko e fakahoko mai 'Eiki Sea na'a ku fakamalanga atu Sea 'aneafi, na'e hoha'a 'a e kāinga Tonga ko eni 'oku nau tukuvakā. Na'e 'i ai mo e ki'i mātu'a Sea, 'e toko 6 na'e toki kau mai hono 'omai ko eni e folau vaka, 'o nau kau mo nautolu 'i he tukuvakā. Na'e 'i ai 'a e me'a'ofa 'a e Pule'anga ko e 1 afe 2 ngeau na'e 'ave kimu'a. He 'oku fakafuofua Sea ki he toko 30 'oku nau 'i Fisi pē tolugofulu tupu si'i pea na'e toe 'oatu mo e tokoni 'a e Pule'anga kimui ni, ko e 3 afe.

Sea na'a ku fakahoha'a atu na'e 'omai e ngaahi fakamole e ngaahi fāmili kuo 'osi 'ova ia 'i he 2 mano 'enau ngaahi fakamole. Ko e talu e si'enau 'i ai kongā na'a nau 'i ai 'i Ma'asi, tokosi'i na'a nau 'i ai 'i 'Epeleli, pea ko e fononga ko eni Sea ke a'u ki Siulai mo 'Aokosi 'oku lave'i 'e he motu'a ni Sea, 'oku mafatukituki. Pea hangē ko 'eku fakahoha'a Sea, na'e anga'ofa 'a e 'Eiki Nōpele Fakafofonga ko ē 'o Tongatapu 3, 'o ne hanga 'o totongi 'a e hōtele fo'i uike kakato 'e 1, ko 'ene 'ofa pē 'ana ia pea mo 'ene tokoni ko e faingata'a'ia hotau kāinga.

Sea 'oku hangē ko 'eku, ko 'eku fakahoha'a, mahino 'a e tu'utu'uni ia 'a e Pule'anga, ka ko 'eku hoha'a pē 'aku Sea 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'a e ngaahi fāmili ko eni. Na'e 'i ai foki e fakakaukau Sea kapau 'oku ngali faingata'a 'enau si'i nofo hōtele holo 'i Fisi, ko Nu'usila ko e kolonitini ko ē 'i Nu'usila ko e 'uhinga pē 'aku 'eku fakatalanoa Sea, kapau 'oku faingamālie. Ko e 5 afe ko ia kapau te nau foki ki Nu'usila te nau totongi 'a e 5 afe kolonitini, pea 1 kilu 5 mano pē ia Sea. Ko e ki'i fakamole ko eni 'oku ou hanga 'o fakama'opo'opo mai Sea, 'a eni ko ē 'oku 'i he 3 afe pea mo e 1 afe 2 ngeau 'oku 'osi 'ave 'e he Pule'anga, 'oku 'i he 1 kilu 2 mano tupu pē Sea.

Koe 'uhinga 'eku fakahoha'a 'aku ia Sea, ke toe fakakaukau'i mu'a 'e he Pule'anga ha tokoni fakaseni kia kinautolu 'oku nau si'i, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'anau toe *option* 'e taha 'ikai ke 'i ai ha fāmili ke nau nofo ai ko e pau pē ke nau nofo 'i he hōtele Sea 'o fakatatali. Mahu'inga 'aupito pē tu'unga malu 'a e fonua 'i he taimi ni, mahu'inga 'aupito ia. Ka ko e hoha'a pē motu'a ni Sea ko e fetu'utaki mai 'enau fakahoko atu pē le'o e kāinga ko eni 'enau faingata'a'ia

fakaseniti ha tokoni atu ‘a e Pule'anga Sea, pē ko e ha e tu'utu'uni ia ‘a e Pule'anga ki ai, ka ‘oku fakaongo atu pē ‘a e kole pea mo e tangi ko eni fai mei he, hotau kāinga ko eni pea mei Fisi. ‘Oku nau tukuvakā ai he ko eni te'eki ai pē ke pau pē ko Siulai pē ko ‘Akosi, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki e Falé Sea. Ko u fakamālō atu ki he tokanga ko eni ki he kau pasese ko eni ‘oku nau si'i fihia ‘i Fisi. Hangē pē ko ia ‘oku mea’i ko ia ‘e he Hou'eiki Sea, ko e mahaki ia ‘i Fisi ‘oku ki’i fāliunga vave ‘ene faka’aho. Pea neongo ne ‘osi fai e tokoni fakapa’anga ki ai ‘Eiki Sea, ki he ‘osi e māhina ni, ka ko e ‘oku hangē pē ko e fakamatala ‘ea. Ko e tu’u ki he kaha’u pea mo e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i māmani ‘oku, ‘e tu’u ia ke toe tokolahi ange fa’ahinga kae tuku mai mu’a Sea ‘a e faingamālie ki he Pule'anga ke fakakaukau’i ke fai ha alea na’a lava ‘o *evacuate* nautolu mei Fisi ‘o *quarantine* ‘i Nu’usila, pea toki fakafou mai ai ki Tonga ni, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiya: Sea tapu mo e Feitu'una ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai e talanoa hake fepōtalanoa’aki mo e Hou'eiki Minisitā ‘aneuhu pea ‘omai e *option* ko e ‘alu ‘etau fu’u vaka ‘o ‘omai nautolu, kolonitini’i pē ia ‘i tahi ai ‘i he fo’i māhina ‘e taha. ‘Oku ou tui Sea ‘e ma’ama’a ange ia he *option* ko e ‘alu e vakapuna ‘o ‘ave nautolu ki Nu’usila. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā MEIDECC.

‘Eiki Minisitā MEIDECC:. Sea tapu mo e Sea kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki. Sea ‘oku kātoa e ‘ū fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ko eni Sea, ‘oku ‘osi toutou vilo’i tu’o 10 tu’o 20 ia ‘emautolu. ‘Oku ...

<005>

Taimi: 1620-1625

Me’a Minisita MEIDECC ‘oku ngāue ‘a e pule’anga ke vakai’i e founga lelei ki hono fakafoki mai ‘a e kāinga Tonga ‘i Fisi

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ...‘ikai ke puli ‘a e faingata’a ia ko eni ‘oku hoko ‘i Fisi ‘oku mau fe’imeili’aki faka’aho a’u ‘omau fe’imeili’aki po’uli mo e ngaahi fāmili ko eni ‘oku nau faingata’a’ia pea ‘oku mahino kātoa kia kimautolu e ‘ū me’a ni ia. Ka ‘oku mau fua tautau pē foki Sea ‘a e me’a ni ‘o hangē ko e fokotu’u fakamuimui ko eni. Ko e palopalema he ‘ū meili ko eni na’e lahi hono ma’u ko ‘enau nofo fakataha he vaka. ‘A ia ‘oku mau ‘osi talanoa’i pea ‘osi mahino e ‘ū me’a ko ia ‘o mahino neongo ‘a e ki’i ma’ama’a ange ‘a e *option* ko ia, ka ‘oku ‘ikai ko ha *option* ‘oku mau sio atu ‘e tokoni lahi.

Pea ko e me’a ‘oku ou kole atu ai Sea ke tuku mai pē he ‘oku ‘ikai ke faingofua e ngāue ki heni, pea ‘oku ‘ikai ke fakamahu’inga’i e pa’anga Sea. Ka ‘oku mau sio pē ki he me’a ‘e ala

tokoni mo ki'i fakasi'isi'i ai e fakamole pea ka a'u atu pē ia ki he tu'unga 'oku fiema'u ke, hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a'aki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku pau ke fakahoko mo e fakakaukau. 'Oku 'i ai pē 'a e 'ū *option* 'o kau, 'oku mau sio ki ai kau ai mo e hono fakafoki ki Nu'usila. Ka 'oku mau fononga pē mo faka'amu ko u sio pē na'e ki'i holo. Na'e 'alu hake pē foki 'o hivangofulu, valungofulu pea ko eni 'oku toe ki'i holo mai, pea kapau 'e, ko e me'a 'oku mau ki'i tuku atu ai pē ko ē ki Siulai pē ko 'Akosi kamau sio na'a lava 'o *contain*. Ko 'ene mahino pē 'oku lava 'o Fisi 'o *contain* pea fakama'opo'opo e 'ū *clusters* tukukehe ka nau ka kei puke ai pē ka 'oku lava 'o *contain* lelei 'o he'ikai ke toe 'i ai ha mafola lahi 'i Fisi faingamālie leva ke 'omai.

Ko e fakamatala ko ē mei he kau toketā hemau toutou fakataha atu ko eni. Ko e fa'ahinga fo'ou ko eni 'o e *COVID* 'oku 'alu ia he 'ea. Ka hū mai ha taha ki heni pea hū ia kitu'a te tau hū mai tautolu 'o ma'u 'ikai ke kei tatau pea mo e me'a motu'a 'o lava pē ia 'e he *mask* 'o malu'i pea 'oku fakatu'utāmaki pehē. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua hono, e me'a pea ko e 'uhinga ia e tailiili pē ko ē 'a e Potungāue Mo'ui pea mo e mātu'a ni, kae tuku mai pē. Tuku mai pē ke mau lelelele pē he 'oku 'ikai tuku hono fakakaukau'i mo fai ha sio ki he *option* lelei taha 'e ala fakahoko mālō.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko u fokoutua hake pē au Sea ke u fakamālō ki he Pule'anga 'i he tali e fakakaukau na'e fokotu'u atu Sea. Pea ko e hā 'a e lelei taha 'e fakakaukau e Pule'anga ke fakahoko ki he tu'unga malu e fonua ni pea 'oku pou pou kakato ki ai 'a e motu'a ni. Ko e 'oatu pē ngaahi fakakaukau ia mo e ngaahi *option* pea 'oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'oku kau e fakakaukau ko ia hono fakafoki ko ē kinautolu ki Nu'usila 'a e, 'i he *option* ko ia 'o fakatatali ai ki ha taimi.

Kole Vava'u 14 kapau 'e folau e kau pasese ki Nu'usila pea totongi he pule'anga 'a e 5 afe kolonitini

Ko e kole pē motu'a ni ia Sea fakakaukau'i he Pule'anga ka faifaiange kuo a'u ki he *option* ko ia ke totongi mu'a he Pule'anga 'a e 5 afe kolonitini ko ē 'i Nu'usila. Ko u sio hifo pē ko e 1 kilu 5 mano pē ia Sea he ko u tui kuo a'u mo'oni pē ngaahi fāmili ki he faingata'a'ia. Ka ko u fakamālō lahi atu au Sea 'i he, pea 'oku mahino pē Sea ko e me'a ia ke ako ai 'a Tonga ni. Ko e palopalema lahi foki na'e hoko 'i Fisi ia he mafola e me'a ni ia ko e maumau'i pē he kau *front liners* ia 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia te tau a'u ki ai tau kei hao ko eni he 'aho ni Sea ko e kei muimui pau 'etau kau *front liners* ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e potungāue.

Pea 'oku ou fakamālō atu au ki he Pule'anga hono fakatokanga'i 'a e *issue* ko eni pea mo e palopalema 'oku nau fehangahangai. Pea 'oku mo'oni pē 'Eiki Minisitā *MEIDECC* 'oku tau ongo'i kotoa pē Sea hotau kāinga 'oku nau si'i tukuvakā ko e hā e lelei taha 'e fai he Fale ni kae 'uma'ā 'a e Pule'anga ko u tui 'e hounga ki he kiate kinautolu ha tokoni pē ke fakanonga ki honau ngaahi loto 'enau talāfili mo e hoha'a. Ko ia pē Sea 'oku ou fakamālō atu 'i he ma'u e faingamālie fakamālō ki he Pule'anga.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'e ne tu'u he taimi ni 'oku mahino e polokalama ngāue ko eni e Pule'anga ki he uike kaha'u. Ko ia 'oku ou kole atu pē ke fakama'ala'ala mai pē 'e toloi e Fale ki he Monite. 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala 'a e Palēmia ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea. Ko e kole atu pē mei he tēpile ko eni 'a e Pule'anga fēfē ke tau toki kamata pē 'i he 'osi 'a e konifelenisi. Ko e Monite 'e fai foki 'a e huufi ia 'o e 'Api Sotia 'i he Tusite 'a ia 'e fai e folau ia he Monite. ...

<007>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Palēmia : ... 'E faiange e Hā'ele pongipongi 'e tau ange ki 'Eua 'i he pongipongi Tūsite pea fai 'a e huufi pea 'oku 'i ai pea mo e huufi ai 'o e fale 'o e fale lālanga mo e ngaahi, mo e me'a kehe. Pea 'i he Tokonaki pea mo e Sāpate 'oku fai ai pē 'a e fakama'u mo e vete 'aukai pea Mōnite leva 'oku huufi leva 'a e Konifelenisi 'a e Uēsilia. Ko e anga ia 'a e kolé ki he Feitu'una, pē 'e, ha fo'i ke, kae 'oleva ke lava ai leva mo e Konifelenisi ko ia 'a e Uēsilia, pea tau toki foki mai 'o hoko atu. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva : Sea tapu pea mo e Feitu'una na Sea, 'ikai ke u tui 'oku totonu ke toloi e Falé koe'uhi ko e konifelenisi. 'Oku 'i ai pē kau Mēmipa te nau kau ki ai, toengā ia nau me'a mai nautolu 'oku ai 'a e ngaahi me'a ia ke tau alea'i 'etautolu he Falé ni Sea. Mālō Sea ko e anga pē ia e fakakaukau. Ko u tui ko e Minisitā Pa'anga pē ia mo e 'Eiki Palēmia mo e Nōpele kau me'a pea toenga nau ōmai nautolu ki heni 'oku 'i ai 'a e ngāue ia 'a e Fale ke fai Sea mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Sea mo e Fale 'Eiki 'Eiki Sea. Ko e ki'i fakahoko atu pē 'oku fakaafe'i loto māfana e Falé 'e he Sekelitali Lahí ke mou me'a ange ki he Konifelenisi he Vahefonua 'Eua. Ko 'etau fakafeta'i kuo mālō 'etau hao mai he KOVITI 'o a'u mai ki he 'ahó ni. 'E toki 'omai 'a e fakaafe 'a e *formal invitation* ka 'oku fakaafe'i kātoa atu e Hou'eiki Fale Aleá ke mou me'a ange ke tau konifelenisi. Mālō 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu : Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una Sea ko e ki'i fēhu'i pē 'a ia ko e 'uhinga ko iá 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku totongi kātoa mo e *fare, accommodation* ki he Hou'eiki Mēmipa? Ngali 'e 'oatu mo homou ngaahi hoá 'ai mo ha'anau ki'i TA mo nautolu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Laumālie lelei pē 'Eiki Sea, kau pē ia 'oku 'a'ahi ange ki he Fungafonua. Hangē pē eni ia ko e pa'anga ko eni 'a e Hou'eiki, 'atā ia ke mou 'a'ahi ki he Vahefonua pē ko e Vahefonua pē 'i Tonga. 'Oku lahi ho'omou fa'a lau lahi e me'a 'i 'Eua mou me'a ange ki ai. Fakalata 'aupito e Fungafonua. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko u fakatokanga'i hifo mahalo ko e lao 'e 2 mo e ngaahi *Regulations* 'oku toe ke fakahū mai ki he Fale ni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'oku fu'u fakavavevave tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi Lao 'a e 'Eiki Minisitā Lao 'oku fiema'u. 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'úna Sea, mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Mēmipa. Sea hangē pē ko e lau ko ē 'a Toketā 'Alo ko ē he taimi ko ē, mahaki pē 'oku tolonga lava pē 'o toloi, mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 1.

Fokotu'u Tongatapu 1 ke feilaulau'i 'enau 'ovataimi ke tokoni ki ha ngāue kehe

Siaosi Pohiva : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'úna Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Ko u tui mahalo kuo mahino ia. Sea koe'uhi kuo lahi 'a e taimi ke fai ai e Fale Alea kae si'isi'i e taimi 'oku tau alea ai. Ko u toe hanga pē 'o toe 'oatu 'eku kole na'a ku fai 'anena'i Sea. 'Oku 'ikai ke fu'u loko mahu'inga 'a e pa'anga ia he 'oku 'ikai ke lahi, ko e laumālie ko ē 'etau feilaulau, ke lava 'a e Falé ni ho Fale 'Eiki Sea 'o fakafoki 'etau 'ovataimi, he 'oku 'ikai ke u tui na'e totonu ke tau 'ovataimi lahi pē taimi alea ia. Fakafoki 'etau ki'i 'ovatimi ko eni na'a tokoni atu ia ki he Hala Holopeka pē ko e uafu 'o ...

'Eiki Minisitā Lao : Sea, kuo tufa mai ha 'ovataimi? Ta ko ena 'oku kei hala, masi'i, tuku e faka'amanaki mu'a Sea.

Siaosi Pohiva : Ko 'eku 'uhinga 'aku Sea tau 'ovatimi ko eni ngaahi houa 'ovatimi ko eni ke ki'i feilaulau'i atu ia na'a lava atu ha fanga ki'i ngāue. Mālō.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ko u tui Sea 'oku toutou 'ohake e fokotu'u ko eni 'e he Fakafofonga ko eni hangē pē ko 'ene fa'a me'a. Ko hono ta'u hono 2 eni he Fale Alea 'o Tonga. Ka 'oku ou fokoutua hake pē au ka 'oku ake hake 'eku manatu Sea he hisitolia e Fale 'Eiki ni, ngaahi ta'u mahalo ko e ta'u 'e 20 tupu kuo 'osi...

<008>

Taimi: 1630-1635

Lord Tu'iha'angana: ... hivangofulu tupu pē ko e kongā kimu'a mai he ua 'a e ngaahi fokotu'u pehe ni Sea pea 'ohovale pē 'oku fakahū mai e patiseti ia he ta'u 'e taha lī mai e fu'u fokotu'u 'e taha lau pē ko ē me'a fokotu'u tau tali. Tau tali pea tuku atu ki he Pule'anga ke nau fai e ngāue pea tau 'uhinga ko e mālōlō 'a e Fale Alea he fa'ahinga founa vahe na'e ngāue'aki he taimi ko ia ko e *allowance* pē fakauike pea tau ta'evahe kae Sea hiki nima pē 'o tali. Paasi leva e toe e fo'i uike ia 'e fā 'a ia ko e uike faka'osi pē uike 'uluaki pē eni ia 'o Sune, tali fakalukufua leva pea tuku atu e patiseti pea mau mālōlō ta'evahe. 'Uluaki uike pē Sea 'ete fanongo he vālau ko eni mo e kautama pē na'e fokotu'u masi'i na'e 'ikai ke mau 'amanaki mautolu te mou hiki, lī mai pē hiki katoa e kau Nōpele. Pea 'oku sai faka'ofu'ofa pē fokotu'u ia Sea ka 'oku fekaukau'aki eni 'oku ai mo e ngaahi kupu 'o e Konisitūtone te tau hanga 'o to'o 'a e ngaahi totonu 'oku tohi he laó. Ka 'oku 'i ai pē ngaahi founa ia Sea 'i ai pē ngaahi founa ia ka 'oku 'oatu ho ki'i 'ovataimi 'oku fu'u 'ova ia 'oku fu'u lahi ia ho'o seniti lahi 'ānoa pē ngaahi feitu'u ke ke 'alu foaki ki ai.

Taimi 'e ni'ihī 'oku fa'a tu'u mai pē kakai hotau tu'a 'ā hē tali mai ka tautolu ko e kole ha ki'i seniti, ngaahi falekoloa 'i kolo ngaahi falemā tu'u pē kakai ai ko e kolekole seniti, lalo kāsia e Pangikē ko ena *BSP* 'oku ai e kakai ai 'oku nau kole ki ha seniti.

Sea kapau 'e fu'u lahi seniti 'a e kau Fakafofonga 'i he ngaahi seniti t̄naki atu ko eni afe atu 'o foaki atu ki ha taha ai. Ngaahi kalapu kavatonga ē afe atu ai 'o tuku atu ai ho 'ovataimi ke kumi 'aki ha'anau me'i kava.

Sea ko e motu'a ni ka 'ohovale pē 'oku lahi ha ki'i seniti 'ova pehē he ko e fe'amokaki ia 'oku lahi mai pē seniti ia 'oku 'osi atu pē he ngaahi me'a kehekehe mo e ngaahi kavenga. Motu'a ni ia ka lahi ia pea ko u afe atu au he'emau kalapu 'o tuku atu ai ke kumi 'aki ha fo'i pia ke fakamokomoko e ngaahi kaungā me'a. Ko ia Sea 'oku lahi pē ka ko e 'ohake ko ē ke tau to'o hā mo hā Sea, tuku he kuo tohi he'etau tu'utu'uni e founga ngāue ko eni pea ko ho'o totonu ia ke 'oatu. Ka 'oku ke loto ke foaki kamata atu pē he'etau tu'a 'ā hē 'o a'u atu ki kolo fele 'a kakai ke te afe 'o foaki ai mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku fakamolemole fakamālō atu pē au ki he Nōpele. Pea 'oku mahino 'aupito pē ka au ko e anga pē ia 'o e fokotu'u anga pē e fakakaukau mo e māfana, 'osi paasi e patiseti ia. 'UHINGA pē 'a'aku ia ka 'oku hū mai pea te toe 'alu 'o fakafoki fakakaukau' i he Pule'anga ha feitu'u 'oku toe *priority* ke 'ave ki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, pehē Sea ke tau tapu pē mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Fale 'Eiki tuku pē ke tau 'oatu fakakaukau ke ke me'a ki ai, me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Fika 1 hangē 'ene toe fakamanatu mai ka mautolu fuoloa he 'api ni, 'e 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1 ko e motu'a tatau pē ia me'a mai 'e ia fou hake na'e 'i ai e Fakafofonga Fika 1 ke fakafoki pea mau tali lelei pē pea fai e fakafoki. 'Ohovale pē kuo fakahoko mai mei Fale Pa'anga fekau atu ko ē motu'a ke ha'u 'o 'ave seniti he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga vouti ia ke fakafoki ki he Fale Pa'anga ko e monū'ia ia ta'ehanole'eia 'o ha Mēmipa fakakonisitūtone na'e ngāue'i 'e he tokotaha ko ia kae talaange 'ikai ke toe lava mautolu ia 'o fai ha me'a. Toki 'ilo ki mui ta ko ē na'e toe takai atu pē tangata'eiki tatau pē ia 'o toe pehē atu pē ia 'o toe to'o pē 'a e me'a ko ē na'a ne fakafoki 'Eiki Sea. Sea fu'u fakaoli ko eni 'oku toe 'asi mai hotau Fale ni, Hou'eiki mou fai pē me'a ko ē 'oku mou ongo'i ko ē 'oku taau. Pau 'oku 'ikai ke ke fiema'u tuku. 'Oua te ke fakamo'oni kae tuku pē ai. Pea kapau 'oku ke fiema'u koe'uhí ko ho'o lau 'a e Konisitūtone ho'o ngāue 'oku 'ikai ke ngofua e ngāue fakatamaio'eiki. Pea ke toho ke 'alu 'o tokoni ke hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Kau kole atu 'Eiki Sea 'oua te tau fu'u 'ai e fa'ahinga founga ke tau ngāue'aki ko ha founga ia ke ho'ata ki tu'a ki he kakai hai 'e ta'efiefakapotopoto me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai fai e feme'a'aki ki he ni'ihi ko eni 'i Fisi fu'u si'isi'i e ki'i me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki 'Eiki Sea. Fai mo tautolu ...

<009>

Taimi: 1635-1640

'Eiki Minisitā Ngoue: ... kau Mēmipá moutolu kau atu ai mo au hetau fai ha feme'a'aki he me'a ko iá 'oua toe 'ave ki he Komiti Pa'anga mo e fakalōloa he 'oku 'i ai pē me'a 'oku tau pukepuke he taimi ni. Toki 'osi eni 'eku tā ki he'eku ki'i, ki he tokotaha 'i he 'Otuanga'ofa 'o 'eke ki ai. Fiha e lele 'a e 'Otuanga'ofā ki hē pea foki mai? Talamai 1 kilu 5 mano ki he 2 kilu. Pea nau 'osi lava pē 'e maua mo e Minisitā Polisi 'o totongi e 'Otuanga'ofā ke folau ko e ongo'i mo'oni, mo'oni ia 'a e me'a atu si'otau kainga 'oku 'i Fisi 'i ha founga 'e tu'utu'uni 'a e komiti 'a e Pule'angá ke fai he founga ko iá. Tuku 'aupito 'aupito e fa'ahinga founga ko iá 'Eiki Sea mo e fakaoli hotau Fale ni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ka tau hoko atu 'etau ngāue 'Eiki Sea me'a totonu pē ia 'oku pau ke fakahoko 'Eiki Sea fakatatau mo 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea. Mālō.

Siaosi Pohiva: Faka’osi atu Sea. ‘Oku ‘uhinga ‘eku ‘ai pehē Sea na’e fokotu’u he ta’u kuo ‘osi he ‘Eiki Palēmiá ke to’o ‘etau vahe peseti ‘e 20 pea na’a mau pou pou ki ai ‘Eiki Sea. Mau fakaongoongo a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ke fai e ngāue ko iá pē ‘omai ke toe alea’i. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni atu pē Sea. Ko e ‘uhinga foki e ‘ovataimí Sea ko e fa’a ‘ai me’a noa’ia ko ē. Sio ko eni kuo ‘osi e taimí ‘Eiki Sea mahalo ‘e lau eni ia ko e ‘ovataimi eni ia ‘Eiki Sea. Ko ia ko u fokotu’u atu Sea fai ha’o tu’utu’uni ka tau mālōlō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ‘ovataimí ko e totonu faka-Konisitūtone ia e tokotaha ngāue kotoa pē. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke fiema’u ke ke ma’u monū’ia ko iá ko e me’a fakafo’ituitui pē ia ‘a koe. Ka koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uni kuo pau ke vahe ‘a e ngāue e tokotaha kotoa pē ‘i he taimi tu’a taimí. Hou’eiki ko ha’atau alea eni ‘i he taimi pongipongi ko u tui ‘oku fakapotopoto, ka ‘oku ta’efakapotopoto ke tau alea’i ‘a e ‘ovataimí lolotonga ‘etau ‘i he ‘ovataimí. ‘I he’ene pehē ko u fakamālō atu Hou’eiki ‘i hono fakakakato ‘etau ‘asenitá pehē foki ki he ngāue lahi hono fakakakato e ngāue ki he ‘Esitimeti fo’oú. Ko u talamonū atu ki he ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku fakahoko he uike kaha’ú pehē foki ki he ngāue Potungāue Mo’ui ki hono malu’i kitautolu mei he KOVITI. Pea ko u ‘ofa atu ki he kainga ‘oku tukuvakā ‘i mulí. Ko e faka’amú ke mou foki mai he vave taha ka koe’uhí ko e ngaahi fakangatangata mo e fale’i e toketā ‘e mu’omu’a e mo’ui e Tonga. Hou’eiki ko u tōloi fanongonongo e Falé. Mou me’a hake ke tau kelesi.

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua e Falé.)

Kelesi

<002>